DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 13963

Rawicz Memorial Book

Le-ḳorot ḳehilat Raviṭsh

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

AUTHOR	Posner, Arthur, 1890-1962.
TITLE	Le-ḳorot ḳehilat Ravitsh / me-et 'Aḳ. B. Pozner.
IMPRINT	880-03 Yerushalayim : Hotsa'at Erez, 722 [1962]
DESCRIPT	84, xvi p. : ill., map, ports. ; 23 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Rawicz (Leszno)
	Rawicz (Leszno, Poland) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Rawicz (Leszno)
ADD'L TITLE	Annals of the community of Rawitsch (Rawicz)

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U S A.

לקורות קהלת רביטש

בלוית מפה אחת ושמונה תמונות

מ א ת

הרב דר. עק. ב. פוזנר

ירושלים תשכ״ב

הוצאת ארז

כתובת המחבר:

הרב דר. **עק. ב. פוזנר**
רחוב דוד 35. תל ארזה
י ר ו ש ל י ם

Address of the author:
Rabbi Dr. A. POSNER
Tel-Arza, David str. 35
JERUSALEM, Israel

דפוס „ארץ־ישראל", ירושלים טל. 22013

ל ז כ ר

קהלת רביטש

כ י א י נ נ ה

לזכר

רבניה ומוריה

מנהיגיה וחבריה

גדוליה וקטניה

ע״ה

הקדמה

אודה השם בכל לבב, שזכני להוציא ספר שלישי על אחת הקהלות במחוז פוזנה, שנתן כוחות כה גדולים ורבים והעשיר את חכמת ישראל ואת מדע העולם באנשי מופת, שישארו תפארת לעמם ישראל ותהלה לארץ מוצאם.

הגורל נפל הפעם על העיר רביטש.

בהסתמכי על דברי ההקדמה, שכתבתי לספרי הראשון על קהלת צרניקאו ולספרי השני על קהלת גניזן, רשותי לקצר כאן בדברי. אמנם שוב עלי לחזור ולכתוב שהספר הנוכחי הזה מכיל גם כן רק חלק מידיעותי, שאתי בכתובים, וגם קצרתי בנספחים.

שוב אני מדגיש שהשתמשתי בפרק שמיועד לקהלת רביטש בספר של הפנר־הרצברג, ונוסף לזה נתן לי הרבה הספר של הרב דר. י. כהן, שנכתב על הקהלה. אבל על שני ספרים אלה היה לי להוסיף הרבה, לא רק מפני שהופיעו לפני זמן רב ולא יכלו לספר על קורות הקהלה מזמן מלחמת העולם הראשונה והלאה, אלא גם כן מפני ששטחים רבים לא עובדו מהמחברים הנזכרים במדה הרצויה. על בתי הספר בקהלה ועל הנהלת הקהלה ויותר על המשפחות וגורלן אחרי שהעיר חזרה לממשלת פולין ואחרי שהיהודים שמצאו אחרי 1919 מקלט בגרמניה אחזו במקל הנדודים אחרי 1933 ובאו למקום מנוחה או הושמדו בידי הצר הצורר. —אינם מכילים הספרים האלה ולא כלום.

לכל אלה שסבלו ולכל אלה שכבר הלכו לעולמם אשים ציון כאן, מפני שרובם ככולם זכרו ימות עולם ולא נתקו את הקשרים לעיר מולדתם ולעיר שבה בלו את רוב ימיהם.

השתמשתי בחומר הארכיוני שנמצא בידי הארכיון הכללי בירושלים, ואני מודה לכל אלה שהרשו לי להשתמש בחומר הרב הזה.

לעזרי היו רבים מיוצאי רביטש בכל תפוצות העולם, ואם גם אחדים לא ענו לשאלותי, רבים ענו יפה ובחפץ לב ושלחו תמונות וזכרונות, שתארו יפה את החיים שם ונתנו ידיעות מפורטות על חיי הפרט ועל חיי הכלל ברביטש והזכר ששמור עוד אצל רבים.

גם הפעם עקבתי מאד אחרי הידיעות על החברות הרבות בקהלת רביטש כי מדי פעם לפעם מתחזק לי — וגם בודאי לקורא — הרושם, שהשפעת החברות על כל החיים המסודרים בקהלה היתה גדולה מאד, ויש להצטער, שרק שרידי ידיעות בידינו, ואין שום דין וחשבון ואין כמעט שום רשימה על נהול החברות האלה.

החומר על בית הספר נשאר דל, אבל מה שנמסר מספיק, כדי להראות את ההתאמצות מצדדים שונים, ליסד בית הספר ולקימו זמן רב בהצלחה מרובה.

על משפחות רבות העיר לי דר. גיאורג גולדשמידט, שעליו נדבר פה ושם בפרקים הבאים, כמו כן המורה זיגפריד סנדר, הישיש, יושב ירושלים, שזכרונו הטוב הביא לפני עוד פרטים רבים, שמשלימים תאורים פה ושם יפה. צאצאי המשפחות, כמו גרדנביץ, הרב דר. ליבי, הרב דר. כהן, בארון, זקש, רוטשטיין, טיפליץ ועוד ועוד מסרו ידיעות בעלות ערך.

כולם יעמדו על הברכה.

מצד שני — לא קבלתי משום מקום, משום מוסד או משום חברה עזרה לא בשום דבר.

אבל קוראים רבים שקראו את ספרי הקודמים עודדוני ולחצו עלי והעירו על מקורות חדשים, מכתבים רבים ודברים בעל פה השפיעו עלי לטובה, וכך המשכתי ואמשיך אי״ה, כי נודע לי על ידי זה, שחומר רב נמצא עוד פה ושם וילך לאבוד, אם לא יהנו ממנו וישמרו עליו. על כן תודתי נתונה גם לאלה, שמפרסמים את רצוני, לאסוף ולקבץ את כל מה שאפשר.

כאן המקום לכתוב כמה שורות על העיר רביטש בכלל. העיר הזאת צעירה באופן יחסי, נוסדה רק בשנת 1632 והתפתחה לאט לאט, עד שבאה לידי הפרוסים בסוף המאה השמונה עשרה. רביטש עיר מחוזית על יד מסילת הברזל שהביאה מפוזנן לברסלאו, גימנסיה, בנין נהדר, היה שם, סמינר למורים לכל הדתות, בית משפט, בתי חרושת לדברים שונים, כמו סיגריות, מכחולים ומברשות, בתי דפוס, בית חרושת לבירה ועוד ועוד. שני גדודי צבא חנו שם ובתי תפלה היו לכל הדתות במקום. בתחלת המאה הנוכחית ישבו למעלה מ־11 אלף נפש במקום. מספרם לא עלה בזמן הפולנים.

גנים יפים ואנדרטות זכרון הוסיפו ליופי העיר, שרחובותיה השתרעו מסביב לשוק העיר, שנקרא „עגול" או „טבעת".

אם גם רבים עומדים על הברכה, בלי שאזכיר את שמם, עלי להודות באופן מיוחד לדר. גיאורג גולדשמידט, כעת בקבוצת דברת, שתמך בי גם בהוצאות הדפוס, ולאשתי רחל שתחי' לבית וירצבורג על התרגום האנגלי, ולבני אברהם חיים, כעת תושב תל־אביב, שקרא את עלי ההגהה והוסיף הערות מספר.

ב״ה ירושלים מנ״א תשכ״א.

המחבר

פרק א.

מבוא

רביטש, עיר קטנה, נוסדה רק במאה הי״ז והתפתחה, מאחר שעברה כמעט מיד ליד, רק לאט ולא גדלה ולא פרחה כמקומות אחרים במדינת פוזנן.

יהודים בקרו בעיר לרגל עסקיהם, אבל לא נתקבלו כאזרחים שלמים ולא זכו בזכויות תושבי העיר. מאה שנה עברו, עד שהגיעו לקהלה ראויה לשמה.

על כן לא נזכרו היהודים לא בקורות העיר ולא בהיסטוריה של המדינה.

המצב הזה נשתנה מהתקופה, שהעיר עברה לידי ממשלת פרוסיה. כוחות חדשים זרמו לעיר, וגם הקהלה הצליחה להתפתחות רבה בכל המובנים.

מוסדות הקהלה התרבו, החברות נוסדו מחדש או קבלו תוספת של נפשות ושל רכוש. בתי תפלה רבים נבנו והתקיימו והריב לקיומם, על פי רוב בנגוד לבית הכנסת הראשי ובנגוד לפרנסי הקהלה, במשך שנים רבות. רבנים עמדו בראש הקהלה ונתנו לה גון אחיד לפי מסורת ישראל. המורים — בראשונה פרטיים ואחרי כן רשמיים, החזנים וכל עובדי הקהלה ופקידיה היו מעור אחד ומסרו את נפשם על קדושת הקהלה הקדושה הזאת, ששמה יצא לה גם למרחקים.

עשרות בשנים גדלה האוכלוסיה היהודית, עד שחלה ירידה עוד לפני סוף המאה הי״ט, כי בניה־בוניה עזבו את העיר, לפי דוגמת ערים אחרות במדינה, ומתחלת המאה הכ׳ נתרוקנה העיר בלי הרף מיהודיה, נסגר בית הספר, נרדמו חברות אחדות. ובכל זאת מעזבונות וממתנות גבוהות נשארה הקהלה על תילה, לא שנתה את עמדתה ודאגה כמו בשנים כתקונן לכל צרכי היהודים במקום. גדלו בנים ובנות לתורה ולמדע, והם לקחו אתם את תורת עיר מולדתם והיו בנים נאמנים לקהלה ולעיר וכבדו את העבר ואת ההווה, עד שבאה מלחמת העולם הראשונה, השנוי הפוליטי בסופה היה גם כן שנוי וסוף לקהלה, שבינתיים יכלה להתחרות עם אחיותיה במחוז.

על כל זה נקרא בפרקים הבאים ונכיר שגדולה זכות הקהלה שעמדה לבניה בכל תפוצות התבל וגם בארץ ישראל, שקלטה רבים מצאצאי יושבי העיר רביטש.

רובם ככולם זכו בכבוד העיר ורובם ככולם מתכבדים בזכות הקהלה.

גם בספר על קורות העיר רביטש מתואר המצב ככה, שחזרו ואסרו ליהודים להתישב בעיר ובטלו שוב את האיסורים, כי לבעלי העיר היה ריוח מזה.

לרגל סכסוכים בין סוחרי הבדים הגדולים ובין היהודים הרוכלים מנה הרוזן ניפומוק, אז בעל העיר, בשנת 1773 ארבעה יהודים וארבעה אינם יהודים כמתוכים. על היהודים הטיל את השבועה הזאת לפני ראשי העיריה: „אנו יוסקי שמייל, הירץ שמוקלר, מרקוס טידל ויעקב נתן, נשבעים לאל הכול יכול, שנתנהג ביושר באמונה ובכנות, לפי הזכויות, שנתנו מאת הוד בעל היורש ובהתאם לעסק התווך, ולא לגרום שום נזק לסוחרי העיר, הן נוצרים והן יהודים״.

כמה שנים אחרי כן נזכרים כראשי היהודים בורשטיין ובירמן טינכן.

בשנת 1813 נזכרים שמואל יפה לרגל צבא שחולק בעיר בזמן התמרונים, ואיציק אולנדורף.

פרק ב.

האוכלוסיה היהודית ברביטש.

בתחלת יסוד העיר במאה הי"ז קבלו היהודים בקושי רב את הזכות לשבת בעיר. להיפך — מיסד העיר אסר להם כל התישבות במשך שש השנים הראשונות, כי לא ראה תועלת רבה מהם ולא לעיר החדשה, כך נמק את האיסור.

תלונות אזרחי העיר נגד היהודים, שבאו שמה לרגל עסקיהם, גרמו לחידוש האיסור, שחזר ביתר תקיפות וביתר חריפות, כחמישים שנה אחרי יסוד העיר. אמנם שני יהודים שכבר הסתדרו ברביטש קבלו באופן מיוחד ובצורה אישית לגמרי את הרשות, להשאר הלאה שם. כמובן שהיה עליהם לשלם הון כסף עבור הזכות הזאת.

שוב עברו חמישים שנה, המיסד הלך לעולמו, ובנו הראה יחס הוגן ואחר ליהודים שיכלו לשלם לו ולכומר של הכנסיה הקתולית.

כתריסר יהודים נקבו בשמותם, ולאלה ולמשפחותיהם נתנה הזכות להתעסק בעיר בסחורות מסוימות. והאנשים האלה הם אבות הקהלה היהודית במקום, עליהם ידע עוד לספר הפרופיסור מרדכי בראן מברסלאו מפי סבו, כמסורת מדור דור.

סדורים פנימיים בעקר מסים בססו את הקהלה, בלי שהיה לה רב או מורה. ומספרם עלה במאה הי"ח.

כשהגיעה העיר בשנת 1793 לידי הממשלה הפרוסית מנתה האוכלוסיה היהודית בערך מאה נפש, כבר בעשרות השנים הראשונות היא גדלה מאד, בשנת 1835 ישבו למעלה מ400 יהודים ובשנת 1840 כבר 1780 תושבים יהודים. זה היה השיא.

מאז ירדה מספרם תמיד כך, שמספרם היה בשנים

1849	1871	1880	1889	1891	1896
1228	1165	1123	1077	900	850

אם כי מספרם ירד מעשור לעשור כבר במאה הי"ט, הלך וירד מספרם הרבה במאה הכ', לגמרי לא בהתאם לאוכלוסיה הכללית בעיר, שגדלה במדה קטנה משנה לשנה.

הטבלה הבאה תראה את המצב משנת 1903 עד שנת 1933

1903	1905	1907	1913	1920	1933
407	560	417	363	175	15

במדה שהקהלה היהודית היתה בעלת שם בעיר ובמדינה, נתרוקנה העיר מתושביה היהודיים, ובזמן, ששוב עברה העיר לידי הפולנים, היו היהודים מעוט בלתי ניכר.

הסקירה הקצרה הזאת, פרי מחקר בחומר ארכיוני עתיק, בדיני וחשבונות

של הקהלה ובסטטיסטיקות שונות, מוכיחה, שהאוכלוסיה היהודית ברביטש סבלה כמו ברוב הקהלות במחוז פוזנן, מההגירה הרגילה, תופעה ידועה שם, שהחריבה את הקהלות האלה, מקורות לגדולה ולחכמה, והעבירה את ההמונים למרכזים חדשים, שלא היו תמורה שלמה לחיים היהודיים ולחברה היהודית בעיר מולדתם.

על סבות ההגירה הזאת נכתב ודובר בהזדמנויות שונות, והיו בכל מקום כאלה, שראו את הנולד ורצו לקדם את פני הרעה, אבל לא הצליחו.

אולם ברור לגמרי, שהיהודים לא יצאו מרביטש כ„פליטים" או בלחץ של רדיפות. השנאה נגד היהודים, אם היתה קימת בכלל, לא הראתה סימנים בולטים כאלה, שגרמו את היציאה מהמקום.

בעיני האזרחים האינם יהודים לא מצאה ההגירה הזאת חן, הם ראו בזה, במדה שהיו פרוסים נאמנים, אי אמון ואי אהבה לגבול המזרחי הזה של פרוסיה ושחשבו מהם למצוא תמיד עדוד לחזוק הרעיון הגרמני הלאומי בחלק הזה של פרוסיה, שלא שכח אף פעם את השתייכותו לממשלת פולין. ובמדה רבה עוד לא אבדה תקות הפולנים לחידוש מלכות פולין ולהחזרת עטרת הפולנים לישנה, ואלה ראו בהגירה הזאת סימן נוסף, שהיהודים לא תמכו בלאומיות הפולנית אלא בלאומיות הגרמנית-הפרוסית ולטובת הרעיון הזה עברו לפנים הארץ והתישבו שם.

אולם המצב הלא נעים — אם היהודים גרמנים או אוהבי הפולנים — היתה אחת הסבות, שהעבירו את היהודים על דעתם והקלו עליהם את ה„הגירה" הזאת. אבל בודאי לא היתה זאת הסבה העקרית. כי בפומבי לא העיזו היהודים לדבר על הענין הזה מבחינה הנזכרת.

אם היית שואל את אבות המשפחה היית מקבל בראש ובראשונה את התשובה הזאת: אין עתיד לנוער במחוז הזה. יהודים שמצבם הכספי היה טוב, רצו שבניהם יבקרו בבתי הספר הגבוהים גם באוניברסיטאות, וזה רק אפשר, אם גם ההורים יעברו למקומות, שיתנו לילדיהם את האפשרות להתקדם למקצוע האקדמאי. ועוד אחרת. הנאה רוחנית וחברתית לא יכלה העיר הקטנה לתת לאלה שאמצעים
ועוד אחרת. הנאה רוחנית וחברתית העיר הקטנה לא יכלה לתת לאלה שאמצעים
שלהם אפשרו בקור בתיאטרונים, להשתתף במפעלים גדולים ולראות את העולם הגדול לא בעיר הפרובינציאלית הצרה, וביחוד לעת זקנה ובתקופה שמסרו את העסקים לאחרים, למה לא יהנו מכל טוב ובקרב אוכלוסיה יהודית גדולה, בסביבת קרובים ומכירים, מכל שכן אם רוצים לתת מהונם ומרוחם למוסדות, שקיומם ראוי לעזרה מכל צד?

שתי פעמים דנו על השאלה הזאת בעשור הראשון של המאה הכ' באסיפות יהודיות חשובות. פעם באסיפת הארגון הכללי של יהודי גרמניה, שחבריו היו מכל זרמי היהודים בלי הדגשת מפלגה או השקפה, ופעם שניה בועידה השנתית של ארגון שומרי שבת. תוכן הנאומים לא חידש שום דבר, והצעות שהציעו

המרצים לא הביאו תוצאות ממשיות. ההגירה נמשכה בלי הרף, הקהלות נתמעטו ומצבם הכלכלי לא הוטב [5].

הפתרון האחרון ה„שלום" בסוף מלחמת העולם הראשונה הזדהה עם חורבן הקהלה רביטש ועם הרס כל בניניה היפים ובתחלת מלחמת העולם השניה עוד בהרס של בית הקברות, ז. א. לשכחת כל זכר יהודי במקום, שהיו' התפרנסו, עבדו דאגו וכבדו את שם עם ישראל ואת שם הבוחר בעמו ישראל, לחלוטין.

השרידים שנשארו במקום סבלו מהשלטון הפולני וקדשו את שם שמים ביד הנצים הכובשים את העיר בשנת 1939.

אולם שמה של הקהלה הקדושה הזאת בכל זאת לא נשכח. רבים מבניה ובוניה לקחו אתם את הרוח היהודית' שספגו שם, העבירו אותה לערים אחרות, היו חברים טובים בקהלות גדולות ובני בניהם זכרו וזוכרים ומכבדים את עירם גם היום בכל קצוי תבל.

ובזה מכבדים גם את גדולי העיר והקהלה וינציחו את שמם לעולמים.

הטבלה שהבאנו למעלה, מראה עליה פתאומית בקהלת רביטש, סבה לעליה הזאת השריפה הגדולה שפרצה בשנת 1790 בליסא, כמעט כל העיר נשרפה וכמאתים בתים של יהודים עלו באש.

הנצולים עזבו את העיר ורבים התישבו ברביטש בלי לעזוב את העיר' גם אחרי שליסא שוב נבנתה ושוב התאספה כקהלה חשובה. בין היורדים היה גם הרב רבי עקיבא איגר זצ"ל, שגר בליסא בבית חותנו, אבל רבי עקיבא איגר עבר כבר בשנה הבאה לקהלת מרקיש פרידלנד, כדי לכהן שם כרב.

על סבת הירידה כבר דברנו, זאת היתה עזיבה בתוך גבולות מדינת פרוסיה, הגירה איזורית ולא הגירה לעבר הים.

פרק ג.

רבני הקהלה

בתחלת יסוד הקהלה לא עמדו רבנים בראשה. אבל כשגדל מספר חברי הקהלה והסידורים היסודיים דרשו פקוח מכריע ומורה הוראה בעל השפעה, קבלה הקהלה את רבה, ומאז לא היה כסא הרבנות ריק עד תקופת החורבן.

הרב הראשון נתקבל כנראה בשנת תקט״ו—1755 — שמו היה מנחם מענדיל בן ר׳ יוסקי מקוראבי במחוז לובלין. היתה לו ישיבה קטנה של חמשה בחורים. הרב מנחם מענדיל נפטר ביום ב׳ ח״י אדר תקנ״ב—1792 — ונקבר ביום המחרת יום ג׳ י״ט אדר. כתב המצבה משבח אותו כ„איש אמת ירא ה׳ הולך תמים / בתורת ה׳ שם לילות כימים / לו יד ושם עם החכמים / מתחלתו ועד סופו מעשיו שלמים / צדקת ה׳ עשה ומשפטיו ברצון צור עולמים / עד כי חשך שמשו ועלה לשכון עם רמים״.

שם המשפחה של הרב הזה אינו מופיע בכתב המצבה, אבל במסורת המשפחה יודעים שהוא או אחד מצאצאיו קבל את השם גרדנביץ, על יסוד שכלו הישר [1].

ממלא מקומו של הרב גרדנביץ נבחר כבר בשנת תקנ״ג—1793, זה היה ר׳ שלמה בנו של הרב דוב בער, רבה של גלוגאו, שגר ברביטש יחד עם אחיו המלומד ר׳ אברהם יהושע אליהו, משנת 1786. ר׳ שלמה נפטר בשנת תקע״ג ואחיו רבי אהרן היה ממלא מקומו משנת תקע״ה—1815.

הרב השלישי הזה חתם את שמו במסמכים רשמיים כיהושע בער הרצפלד [2] וכהן שנים רבות לבדו או יחד עם הדיינים ועם ראש בית דין.

לפי מסמך רשמי התחילה כהונתו בששי ליוני 1814. חוזה עם הקהלה לא נחתם. הממשלה חשבה שתפקידיו הם רבים, למשל: סדורי התפלות והצומות, למוד בתלמוד, למוד לשם הכנה לרבנות ולחכמת ישראל בכלל, עניני גיטין, חופה וקידושין, מילות, כשרות, קבלת עדויות וכדומה. אבל ראשי הקהלה עונים, שאין חוזה אתו ועליו רק: 1. לפסוק על כשר או טריפה, 2. לסדר חופה וקידושין, 3. ולדרוש שתי פעמים בשנה בבית הכנסת.

תפקיד חשוב היה לבחון את השוחטים, אלה שרוצים להתקבל ואלה שכבר נתקבלו.

הענין הזה לא עבר בשלום, ופעמים רבות היו חילוקי דעות בינו — שנקרא במסמכים הרשמיים הרב הראשי — ובין חביריו בבית הדין [3].

בשנת 1826 חלה הרב הרצפלד במחלת עינים, אבל נשאר בתפקידו עד סוף ימיו. הוא נפטר בשיבה טובה בגיל של פ״ח שנה בקיץ תר״ו 1846. בזמן ההלויה נסגרו כל החנויות של היהודים וכמעט כל חברי הקהלה וגם ילדי בית הספר לוו את הנפטר עד לבית הקברות.

אחרי פטירת הרב הרצפלד חלה הפסקה של כמה שנים, עד שהקהלה בחרה ברב חדש. בינתים מלאו הדיינים והרבנים המשנים את תפקידי הרב.

לרגל ריב בין חברי הקהלה וכתוצאה מזה עזבו רבים את הקהלה הרשמית, נגד דעת השלטון שקבע, שכל יהודי צריך להיות חבר בקהלה המקומית, אז בחרו הפרנסים רק בצורה זמנית בשנת תרי״ד—1854 את הרב ר' מאיר לנדסברגר, רבה של קהלת בוינובו הקרובה כרב [4]. אחרי שריפה גדולה בעיר בוינובו בה כהן עשרים שנה עבר לרביטש ופעל שם כעשר שנים.

ר' מאיר נפטר ונקבר בערב סוכות תרכ״ה—1864 ונקרא „הרב הגאון הגדול המפורסם צדיק יסוד עולם מ״מ הרב" ונאמר גם כן במצבה „אך עתה למי ישאו עין הצמאים לתורתו יכאב כל לב כי עלה מן הארץ לשמים".

כשנה מלא את מקום הרב הדיין ר' יוסף יוזל ניישטאדט, שנפטר בן ס״ז שנה בש״ק ט״ו אייר תרל״ח—1878. לשבחו חרותות על מצבתו השורות האלה:

יומם ולילה הגה בתורה
ונשמתו היתה כמנורה טהורה
סבל עול צבור רק לשם שמים
פעל למחית ביתו בעמל ידים
זכרון שמו הטוב כריח ניחוח
צדקתו לגמל חסד בכל כח
וקדשתו להורות דרך חיים לברכה
לברכה נשארו בארץ ושמים".

שמו נזכר בין התורמים להתישבות חדשה בארץ ישראל [6].

בסתו תרכ״ו 1866 התחיל לכהן כרב ברביטש הרב דר. רפאל אונגרליידר, שנולד בשנת תקצ״ג 1833 בנייטרה שבהונגריה והיה כמה שנים רב בגינץ בהונגריה. פעולתו הראשונה במקום היתה יסוד בית הספר לדת, בו למדו בעקר מקצועות עבריים. הוא הוציא את הלמוד הזה מתכנית בית הספר היסודי והוסיף גם למוד בתלמוד במסגרת בית ספר. רק כארבע שנים של עבודה מבורכת נתן לקהלה הזאת. כבר בשנת 1869 הוזמן לברלין לקהלה הגדולה כרב קונסרבטיבי ונשאר בתפקיד זה עד יום מותו תרע״א — 25.4.1911 [7].

שוב חלה הפסקה ורק בשנת תרל״ב 1872 בא הרב החדש לרביטש. זה היה דר. מרדכי מרקוס קורף [8], בן ר' יהודה ליב שנולד בכ״ח תמוז תקצ״ג — 1833 — בפראג, מזרע המהר״ל מפראג. למד בישיבות ארצו ולמודים כלליים בוינה באוניברסיטה. בלמודי קודש המשיך אצל הרב בנימין אויערבאך בהלברשטדט וממנו הוסמך להוראה. את תואר רב קבל כשהיה כבן ח״י שנה מהרב בפראג בהסכמת בית הדין המקומי. את דרשתו הראשונה השמיע בבית הכנסת דקלויז בפראג בשנת תר״ך 1860. משם נקרא להמבורג לבית ספר פרטי יהודי ומשם עבר להלברשטדט, ויצק שם מים גם על הרבנים והדיינים רבי גרשון יהושפט

ורבי ישראל לנגה [9]. גם הרב דר. עזריאל הילדסהיימר מברלין נתן לו אז את התרת הוראה.

רבות היו כעת פעולותיו. בראשונה הכניס סדורים חדשים בבית הספר היסודי, שקבל כמה שנים לפני זה בנין חדש ומפואר, ופעל במוסד האסירים המרכזי ברביטש ודאג לאוכל כשר בבית הזה. זמן מה היה גם מורה לעניני היהדות בסמינר הכללי למורים במקום. כשרונותיו היו רבים וכוח הטפותיו משך רבים ונתן לו שם במדינה.

מטעם זה קבל הזמנות לקהלות גדולות, כמעט נבחר לוירצבורג אחרי מותו של הרב זליגמן בער במברגר, ובשנת 1883 נקרא לכהן בעיר הנאוי על יד פרנקפורט ונשאר שם עד מותו.

דר. קורף היה רב אורטודוקסי בהחלט ולקח חלק רב בארגונן לאינטרסים של היהדות החרדית בגרמניה, אבל גם בחברת כל ישראל חברים, ביחוד לטובת ארץ ישראל.

בפברואר 1900 נפטר דר. קורף בהאנוי ונקבר בכבוד רב, כמה רבנים ומורים הספידוהו, כי הוא היה שם רב מחוזי. את הערכתו למעשיו ברביטש הביעה קהלת רביטש בעתון מפורסם בגרמניה. במודעה נאמר בין יתר עובדות: „שורה של שנים היה רב בקהלתנו ורכש לו על ידי פעולתו כבוד ואהבה מכל חברי הקהלה. שמרנו לו, כשעזב אותנו, זכר נאמן וכן נמשיך לעשות גם אחרי פטירתו, שעליה אנו מצטערים צער רב" [10].

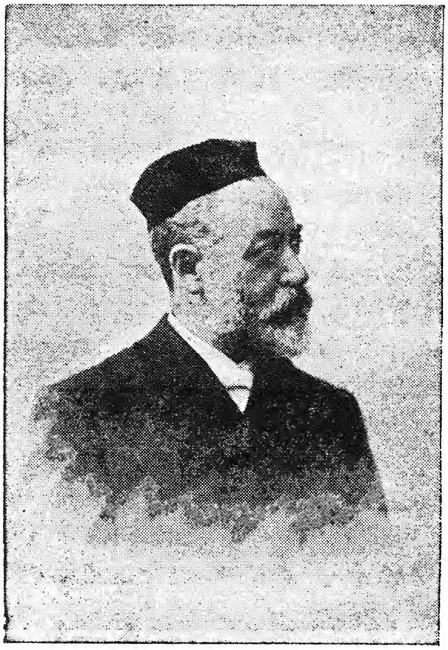
הפעם לא חכתה הקהלה זמן רב, חפשה ומצאה באותה השנה כבר את ממלא מקומו.

הרב יונה צבי בן ר' אברהם יוסף ליב נבחר בשנת תרמ"ד 1884 כרבה של קהלת רביטש [11].

הרב החדש היה יליד גרמניה, נולד בשנת תר"ט — 1849 כמה ימים לפני ראש השנה בפפונגשטאדט בהסין [12], בקר שם את בית הספר שלדר. יואל, קרובו, ואת הגימנסיה בדרמשטט. עבר לברלין, למד באוניברסיטה ובבית המדרש לרבנים מיסודו של הרב דר' עזר. הילדסהיימר, היה באותו הזמן מורה בבית הספר לדת בברלין והשיג את התואר דוקטור לפלוסופיה במחקרו על הישיבות בימי קדם. בחורף תרל"ח 1877 נבחר כרב בקהלת זמטר במדינת פוזנן [13]. שם התמסר לבית הספר לדת שמנה למעלה ממאה תלמידים ותמך בחברה להלוואות ולצדקה בכלל. בו בזמן כתב מאמרים שונים בעתונות היהודית ונשא את קרובתו בתו של הרב הראשי דר' אליעזר ליב באלטונא, לאשה.

שבע שנים ישב דר. ליב בזמטר, עד שנבחר ברביטש בשנת תרמ"ד 1884.

תשומת לב מיוחדת הקדיש הרב החדש לבית הספר לדת. על פי רוב התקיימה בחינה פומבית בחול המועד פסח, נאומיו לתלמידים ולהורים עשו תמיד רושם רב. בזמנו פעל עוד הדיין ר' מאיר ברגל, אישיות ברביטש.

הרב דר. יונה צבי ליב

Rabbi Dr. J. H. Lob

מלבד הדרשות בבית הכנסת ובהזדמנויות האחרות ושעוריו בבית הספר נתן דר. ליב את ידו לכל קריאה לעזרת הנרדפים ברוסיה ולעזרת הישוב הצעיר ומוסדותיו בארץ ישראל.

בפסח תרמ״ח 1888 נפרדו המתפללים מבית הכנסת הישן. כמקומות תפלה נבחרו בתי הכנסת קטנים בעיר. בחודש מאי הניחו את אבן פינה לבית הכנסת החדש. בדבריו סקר הרב דר. ליב את קורות היהודים, שישבו כמאתים וחמשים שנה בעיר והזכיר את גדולי הקהלה ואת אנשי מעשה שעזרו לבנין בית מקדש זעיר חדש.

בית המדרש חדש נוסד גם בימיו מעזבון הגברת מ. כהן, והרב קבל בנאום חשוב את פני הרב אויערבאך, שהיה צריך ללמוד וללמד יום יום את התלמוד.

ככה יצא שמו לתהלה, אבל דר׳ ליב זכה, שנתקבל כרב מחוזי באמדין [14] ועזב את רביטש כבר בשנת תרנ״ג — 1893. בחגיגות שונות כבדו אנשי הקהלה את הרב וציינו את עבודתו, על כולם עלתה החגיגה של חברת נשים.

הרב דר. ליב מצא שדה פעולה גדולה באמדין ובקהלות, שעמדו תחת פקוחו. רבות עשה לטובת בית היתומים באמדין ובחברות הקהלה, וגם בעניני הדת ובית הספר לדת בעירו ובמקומות רבים. הרב נתן ממרצו גם לחבר הרבנים בגרמניה והיה מוקר ומכובד בעיני כולם. דר. ליב היה גם קורטור של בית המדרש לרבנים בברלין ונאם בחצי היובל של המוסד.

פחות מעשרים שנה זכה לכהן פאר שם.

כי ביום שני של חג השבועות 5.6.1911 נפטר דר. ליב בבית החולים של קהלת עדת ישראל בברלין. באותו הערב התכנסה הקהלה לערב של אזכרה והרב דר׳ עזרא מונק מצא מלים מתאימות להעריך נכונה את האבדה הגדולה ליהדות החרדית בגרמניה. משם הלך קהל רב לבית החולים ולוה את הנפטר לפסי הרכבת, כי הגופה הועברה לאמדין. משם התקיימה ההלויה. הגופה הובאה לבית האבלים, משם לבית הכנסת ומשם לבית הקברות. בכל מקום הושמעו דברי הספד ונאומי תנחומים לקהלה ולמשפחה. הפרנס של קהלת אמדין [15ב] היה ראש המדברים, בין המספידים היה גם הבן דר. אברהם ליב, וגם נציגי הקהלה בזמטר דר. וורשנר והקהלה ברביטש דר. כהן. גם המורים של המחוז שלחו נציגים והביעו את השתתפותם בצער על ידי מודעה בעתון, כמו כן מוסדות החסד בסביבה, שלטובתם פעל דר. ליב במשך י״ח שנה, האבל היה גדול, וגם יהודי רביטש בכללם הצטערו על פטירת רבם לשעבר [15].

באביב 1894 בא הרב דר׳ מוריץ זילברברג לרביטש ועזב את הקהלה כבר בסתו של אותה השנה, כדי להיות מנהל בית ספר לדת בבויטן בשלזיה העלית. דר. זילברברג הוציא את ספר המספר של אבן עזרא. מבויטן בא לגריץ ומשם לשרים. הוא היה יליד פוזנה העיר ונפטר בברלין בחודש מרץ 1932 [15א].

הקהלה ברביטש חפשה תיכף רב חדש ושמה לידיו בשנה הבאה את משמרת

הקודש. הרב יוהן כהן[16], שנולד בשנת 1859 באלטונא והיה „עלוי" כבר בנעוריו. כבן תשע שנים דרש דרשה הלכתית בבית הכנסת הגדול באלטונה[17]. אחרי תום למודיו בגימנסיה בעיר מולדתו. נרשם כתלמיד מהמנין בבית המדרש לרבנים מיסודו של הרב עזריאל הילדסהיימר זצ"ל ישב עוד לרגליו ושמע את לקחו וקבל ממנו את היתר הוראה. באוניברסיטת לייפציג השיג את התואר דר. לפילוסופיה על יסוד מחקר על רבנו סעדיה גאון[18].

כבן 24 נבחר בשנת תרמ"ג 1883 כרב בקהלת ורשין[19] ומשם נקרא בשנת תרנ"ד לרביטש, נאומו האחרון בורשין והנשף הגדול שם הראו לבסוף לקהלה ולאורחים מחוץ לעיר — למשל נאם בבית הכנסת גם הרב דר. משה יעקובזון מגניזן הקרובה — את גודל רבם ודברי הפרידה בתחנת הרכבת ישארו עדים לנאמנות חברי קהלתו ולהוקרתם.

כמה ימים אחרי כן ימים אחדים לפני ראש השנה תרנ"ה 19.9.1894 דרש את דרשתו הראשונה כרב הקהלה ברביטש ושמע ברכות והבעת התקוה, שיאריך ימים כאן ויפעל ברוח של שלום ואחוה לטובת הקהלה ולכבוד היהדות בכלל.

דר. כהן נתן את ידו לכל מפעל בעל ערך.

מיד אחרי יסוד החברה לחקר בהיסטוריה של עם ישראל ובספרותו נבחר כיושב ראש ועשה רבות, על ידי ההרצאות, שבעצמו הרצה, על ידי הזמנת מרצים מתאימים ועל ידי ספריה קטנה. לפעמים סדרו „ערבי ויכוח", שנהל בהצלחה. וכך הרים את הידיעות בעם ועורר את ההתענינות בכל שכבות הקהלה[20].

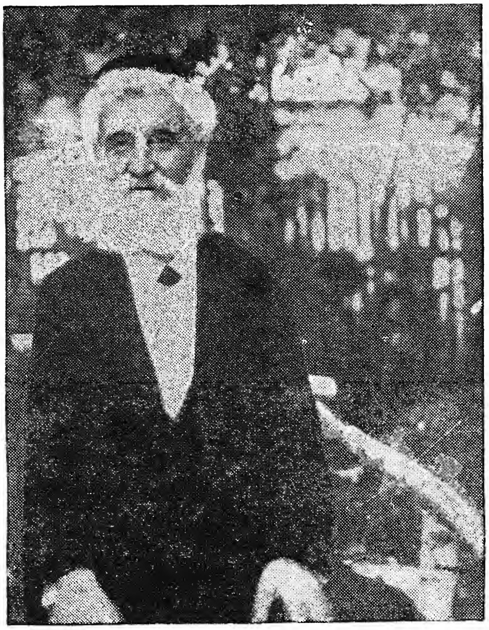
הודות לפעולות האלה מצא הרב קשר עם אנשי מדע ועם מרצים ממקומות שונים בגרמניה. אבל גם חברים בסביבה במדינת פוזנה ובכל גרמניה רכש לו מהר, כי נבחר לועד הפועל של חברת הרבנים של מדינת פוזנה[21], שנוסדה ביזמת הרב דר. וורשנר מזמטר ואחד את הרבנים ארבע פעמים בשנה במקומות שונים. שם שמעו והשמיעו הרצאות שונות ודברו ודנו גם על ענינים שוטפים, שנגעו במעמד הרב בקהלה.

פעם הרצה דר' כהן בחוג זה על הסוגיה „עשה דוחה לא תעשה"[23].

כמו כן נבחר כחבר בקופה לאלמנות ויתומים של הרבנים, שהיו חברים בחבר הרבנים הכללי בגרמניה[22].

נסיונות בבית הספר לדת הראו לו את הקשיים, בהם נכשלים התלמידים והתלמידות בהבנת התפלות ובתרגומן. כתוצאה מזה הוציא בשנת תרס"ח—1908 את „מבוא התפלה"[24] בשני חלקים. גם ההרצאה בחבר הרבנים על „נקודות המבט ללמוד בבתי הספר לדת המסודרים", תחשב כתוצאה מנסיונותיו בבית הספר, שעמד תחת הנהלתו.

מיזמתו הוא נוסד בשנת תרע"ב — 1912 — סניף של אגודת ישראל ברביטש. דר. כהן מוסר על התנועה החדשה הזאת דין וחשבון בחבר הרבנים בישיבה בפוזנן העיר.

הרב דר׳ י׳ כהן
Rabbi Dr. John Cohn

למפלגה הזאת התמסר הרב בכל לבו והיה כל השנים גם ברביטש וגם אחרי כן בין הפעילים בארגון זה. מטרתה של אגודת ישראל אז היתה רק הרמת קרן התורה וכבוד היהדות וחפוש פתרון לכל שאלות היהדות בכל העולם לפי רעיונות התורה ודברי ההלכה. עבור זה נבחר גם כציר לועידה הראשונה של אגודת ישראל בשנת תרע״ד 1914.

דר. כהן היה נאמן ל„עזרה״[26] חבר הגרמני לעזרת היהודים בכל מקום, שנוסד בברלין בתחלת המאה הזאת ועשה גדולות ברוסיה, במזרח הרחוק ובכל מקום הנחוץ.

במלחמת העולם הראשונה סבלה הקהלה וסבלו החברות, אבל הרב השתדל, שלא תהיינה הפרעות בסדורים הפנימיים, לא בבית הכנסת ולא בבית הספר ולא ב„מוסד״ — כך קראו בקצור את בית הסהר הכללי לפושעים קשים, שקיים ברביטש ואסף לשם את כל היהודים, שנענשו.

אבל רוב החברות הפסיקו את פעולותיהם, גם רבני המדינה לא התאספו כבר ובמשך הזמן הביטו בדאגה רבה לעתיד של הקהלה ושל המדינה.

בשנים אלה המשיך דר. כהן בעבודה ספרותית, לה הוזמן הודות לידיעותיו ולקרבה המשפחתית ליוזם המדפיס והמוציא לאור ר׳ הירש איצקובסקי בברלין. זהו התרגום של המשנה סדר קדשים. על דר. כהן היה לתת לנוסח המשנה את הנקוד הדרוש, את התרגום לגרמנית וקצת ביאורים. גם מבוא קצר נתן לפני כל מסכת ומסכת. התרגום הופיע בחוברות בודדות לחותמים ולקונים והושלם על ידי הרב דר. כהן. כאן השקיע דר. כהן עיון רב והצליח לעמוד בשורה אחת עם שני התרגומים המופתיים בששה סדרי משנה עם ר׳ יחזקאל בנעט — שתרגם את סדר מועד — ועם רבי דוד צבי הופמן, שתרגם את סדר נזיקין.

כפרפרת המחקר הזה יש למנות את המאמר על לחם הפנים — בקשר עם המשנה והגמ׳ במס׳ מנחות צ״ד, בספר היובל לרבי דוד צבי הופמן[27].

מלחמת העולם הראשונה עכבה והפריעה בכל המובנים. וסוף סוף נתרוקנה הקהלה לרגל חוזה השלום, שהעביר את העיר לשלטון הפולנים.

בסוף תר״פ — 1920 נבחר דר. כהן כדיין לברסלאו וכנקודת המרכז לעבודתו נזכרת ההשגחה על השחיטה ועל הכשרות. נמסר שהתחייב לא לתמוך בשאיפות של התבדלות מהקהלה הגדולה הרשמית[28].

כך הקדיש את זמנו ואת מרצו לעבודה קדושה מאד להחזקת היהדות הדתית בכל מוסדות הקהלה ולעדוד החיים הדתיים בין כל שכבות הקהלה.

אבל מלבד זה הפיץ תורה ברבים והרצה פעמים רבות מאד בחברת „מחזיקי הדת״ בשבתות.

גם את קשריו לעיר רביטש לא נתק, אמנם זה היה קל מאד, כי רבים מבני קהלתו עברו לברסלאו, הסתדרו שם טוב ונשארו נאמנים לרבם האהוב והוא מצדו שמר אמונים לאגודת ישראל, בלי לפעול רשמית בתנועה הזאת.

גם בגולה החדשה. למשל חתם על קריאה ליסוד קרן על שם אהרון קובר לטובת ההתישבות בארץ ישראל [29].

כאן בברסלאו זכה דר. כהן להגיע לגיל של שבעים. ידידיו ומוקיריו חגגו אתו את היום הזה. ארוחה חגיגית אספה כ־120 איש ואשה באולם הגדול של לשכת בני ברית.

מלבד הפרנס הדתי עורך דין הירשברג דבר הרב דר. משה הופמן ואחרים רבים, גם חלק היתולי ושיר, שחובר לכבודו, לא היו חסרים. בו בערב מסרו להרב דר. כהן את המסמך על יסוד קרן ע״ש הרב דר. כהן למעשה צדקה במלוא מובן המלה [30]. כאן פורסם שיש לו חוג תלמידים מתמידים, ששומעים את לקחו לעתים קבועות. ביניהם גם יוצאי רביטש רבים.

לקהלת רביטש הקדיש דר. כהן בשנת 1915 ספר על קורות הקהלה ברביטש, שמבוסס על חומר דוקומנטרי רב, שהלך ברובו לאבוד במשך הדורות [31].

מובן מאליו, שהרב היה חבר טוב בארגון אנשי רביטש בברסלאו ויצא אתם לבקור לרביטש, לראות את שרידי הבנינים, את בית הקברות ואת קומץ היהודים בעקר נשים זקנות, שנשארו במקום ושמרו על קדשי הקהלה במדת האפשרות. עוד בשנת תרצ״א 1931 התקיים טיול, והתמונה של המשתתפים לפני שער בית הכנסת מנציחה את המאורע הזה.

בשנת 1934 הלך הרב דר. כהן לעולמו בברסלאו.

זאת היתה אבידה גדולה ביחוד ליהדות החרדית בתקופה קשה זאת.

ההלויה התקיימה ביום שני ה׳ שבט תרצ״ד — 1934 .1 .22 — בשורת הנכבדים בבית הקברות ברחוב לוהה בברסלאו, ההשתתפות היתה רבה. ראש המספידים היה הרב דר. משה הופמן מברסלאו, בשם בית מדרש לרבנים בברלין ובשם חבר הרבנים הדתיים דבר הרב דר. משה אורבאך מברלין. בבית האבל נשמעו עוד הספדים שונים בימי השבעה. למשל מהרב דר. בינטר, שדבר בשם אגודת ישראל, סניף ברסלאו. גם שני תלמידים מובהקים של הרב הנפטר דברו והזכירו דברי תורה בשמו [32].

בדצמבר 1935 נפטרה בברסלאו אלמנת הרב, רושה כהן, לבית איטצקובסקי [32*]. היא היתה אשתו השניה ובתו של המדפיס והמו״ל הירש איטצקובסקי, שהדפיס עשרות שנים בברלין ספרים רבים בעברית ובגרמנית. אשתו הראשונה של הרב דר. כהן היתה יני לבית גולדשטיין, היא נולדה בביטן, שלזיה 1866, ונפטרה ברביטש בט׳ באב תרס״ב—1902. רק ממנה היו כל ילדי הרב.

חלק רב היה בהנהלת החיים הדתיים בקהלה לרבנים ז. א. דיינים, חברי בית הדין, שפעלו יחד עם הרב הרשמי או על ידו.

נזכיר כאן אחדים מהם. לספר של יהושע השל קוטנר בשם האמונה והחקירה שיצא בעברית וגם בנספח בגרמנית [33] חתמו בי״א כסלו תר״ו גם רבי יעקב שטרנברג [34] וגם האחים מרדכי צבי ורפאל גרדנביץ [35] בני ר׳ א. גרדנביץ.

שמות של רבי יעקב שטרנברג ור. רפאל גרדנביץ מופיעים יחד עם שמו של הדיין מרדכי ה. פוכס [36] וגם שמעון בלשקה וישראל מ. הכהן מופיעים גם כבר בשנת ת"ר 1840 במסמך על בחינת שוחטים, שרוצים להתמנות לעבודת הקודש במקום. כאן מסרבים הדיינים את השתתפותם, כי זה לא מתפקידם. הסכסוך שנמשך כמה שנים מפיץ אור על המשכורת הזעומה של הרבנים האלה, והרב גרדנביץ מדגיש, שתשובתו על שאלות נעשה רק „לטובת השואל ורק כבן אדם סתם „ז.א. לא בכוח תפקיד ולא מבחינת ריוח ושכר" [37].

פרטים על הדיינים לא נמסרו לנו.

זמן מה היה גם רבי שלמה בראנן [38] דיין ברביטש. הוא נולד ברביטש בשנת תקע"ד 1814, למד בישיבה בליסא, והיה דיין ברביטש בערך משנת 1839 עד שנת 1853. בה בשנה נבחר כרב בשניידמיל וכהן שם עד יום מותו בשנת תרס"ג — 1903. שלמה בראנן היה מן הרבנים הראשונים במדינת פוזנה, שדרשו בגרמנית בבית הכנסת לרגל יום השנה למות המלך פרידריך וילהלם השלישי. העיריה חשבה את הדרשה הזאת לטובה בין כל הדרשות של כהני דת בעיר ושלחה את הנוסח לברלין. יורש העצר ענה להרב הדרשן במכתב אישי והודיע לו, שיש להדפיס את הדרשה הזאת על חשבון הממשלה. המכתב הגיע בסוף אוגוסט 1852 לידי הרב וכבר כמה ימים אחרי כן הפיץ רבי שלמה בראנן את הדרשה ובקש בדברי הקדמה לקנות את הספרון, כי ההכנסות מוקדשות לטובת חיילים נכים [39], כנראה השפיעה ההצלחה הזאת על בחירתו בשניידמיל, לשם עבר בשנת 1853.

ביום הזכרון הראשון בשנת 1904 הופיעה חוברת לזכרו בשניידמיל [40].

כמה שנים ישב כמורה פרטי בבית מרקוס כהן הרב שמעון צבי דייטש, יליד הונגריה. דייטש פרסם כמה מאמרים בעתונות היהודית, היה אחרי כן מורה בבית דר. לימן במאינץ ובסוף ימיו בפירט [41]. מנהל בבית היתומים. ונפטר בקילן בחורף תרצ"ד.

פרק ד.

חברות הקהלה.

בקהלות רבות יש לזקוף את החיים החברתיים, הרוחניים ואפילו במדה רבה את הדתיים על החברות שבקהלה, שקדמו פה ושם גם לעצם יסוד הקהלה הרשמית. החברות האלה לא אחדו את כל חברי הקהלה או את כל יהודי העיר, זה נשאר תפקיד וחובה של הקהלה. אבל החברות יצרו קשרים חזקים בין החברים, שהיו חברים לדעה, לשם מטרות שוות, הן היו המגשרות בין העוסקים בצרכי צבור באמונה ובין אלה, שנהנו ממעשה היוזמים, והן מלאו בקשות של רבים והשפיעו גם על כל נהול של הקהלה והראו את הדרכים למצוא קשר ויחס ליהודי המדינה וכל העולם כולו.

גם קהלת רביטש היתה עשירה בחברות ורובן החזיקו מעמד שנים רבות מאד. נסקור את החברות בסקירה קצרה, המאלפת מאד.

1. חברת בקור חולים[1]. החברה נזכרה בפעם הראשונה בשנת 1840. ואחרי כן לגמרי לא. כנראה נבלעה אחרי כן או התאחדה עם חברה אחרת, שמטרותיה היו דומות[2]. משנת 1841 מקבלת החברה הזאת שני „אחים"[3] אברהם שטקיל ומאיר יפה. תאור של תפקידים לא נזכר. כנראה היה עליהם לבקר את החולים, שהיו חברי החברה לעזור להם בעת המחלה, בדברים שהיו למעלה מכוח המשפחה והקרובים.

2. חברה קדישא[4], נוסדה בשנת 1727. אבל פרטים אנו שומעים רק משנת 1840 והלאה. באותה השנה מודיע יושב ראש החברה יצחק ריזל[5], שאין ברצונו להמשיך בתפקידו. את הבקשה הזאת הוא מעביר לפרנסי הקהלה. מזה וממסמך אחר מפורט מאד אנו רואים, שהחברה לא היתה לגמרי עצמאית, אלא עמדה תחת פקוח או בנוגע לכספיה תחת שלטון של הקהלה. באותה השנה בקשו חברי החברה, אשור מטעם הקהלה, שיושב ראש החברה יכול להיות רק, מי שחבר בחברה כבר עשר שנים, ושוב באותה השנה נמסר לנו תקנון של נהול כספי הקהלה.

בין חברי הקהלה שמנהלים את עסקי הקהלה בוחרים בכל חודש שני חברים, המחויבים להיות נוכח — בין יתר דברים — בכל הלויה „של עשיר או עני" וצריכים לעזור במקרים של בר מינן בהקדם האפשרי. כל הכספים שאוספים בהלויות יש לרשום בפנקס ולחלק חודשית בין עניי הקהלה אינו ברור כל כך, אם לא היתה לחברה קדישא קופה משלה. אבל יש להניח שכן היה כך. משנת 1889 מופיעה החברה בכל דין וחשבון כחברה עצמאית. כיושבי ראש נרשמים שנים רבות ב. לנדסברג. ש. רוזנטל וא. מיחלק[6]. מיחלק נזכר עוד בשנות מלחמת העולם הראשונה. ב. לנדסברג אינו מופיע אחרי שנת 1893. שמואל רוזנטל נפטר

בשנת 1910 [7], אחרי שהיה חצי יובל שנים יושב ראש החברה. משנת 1896 מופיע כחבר של הועד הפועל לואיס ריזל [8], שנזכר גם בדו״ח האחרון של שנת 1913, אתו מופיעים א. בראנן. ה. הילברונן. מ. כהן ובאחרונה ה. היפליך [9].

היפליך היה בין האחרונים, שנהלו את עניני החברה קדישא ברביטש.

בשנת 1862 עלה הרעיון ליסד קופה לשם תשלום לקבורה ולחבר אותה עם חברת ביטוח בשם טייוניה. אינם שומעים שום תוצאות מהתכנית הזאת, שכנראה לא יצאה לפועל [10].

3. חברת נשים [11]. בצורה לא מאורגנת כל כך נזכרה החברה הזאת בפעם הראשונה בשנת 1843. במסמך של הקהלה שאוסר אסוף כספים על ידי שנים, נאמר שלרגל „חולשת הזקנה" יושבות ראש החברה ותרו על כבודן. הקהלה מנתה לכן את פריידה בראנן, ריסכן בלשקה ושרה בראנן, המתחילות לפעול מתחלת ינואר 1843. אם כן גם בחברה הזאת יד הקהלה בעליונה, אין בחירות מטעם חברות החברה, אלא מנוי מטעם הקהלה. מה שנאמר למעלה על אודות ההלויות נאמר גם על הנשים בנוגע לבקור חולים. בשנת 1894 כשעוזב הרב דר. ליב את הקהלה ערכו לו החברות של חברת נשים חגיגה לפרידה, מאורע לא רגיל ובעל ערך מיוחד, ובכל זאת לא נזכר שם החברה בשום מקום.

בפעם הראשונה מופיעה החברה בדו״ח של שנת 1903. אבל גם אז לא בשם זה.

השם חברת נשים נזכר רק בשנת 1913, כמטרה נאמר: תמיכת עניות במקום. כיושבת ראש נרשמת אשת הרב דר. כהן. התקציב 150 מארק לשנה. מספר החברות לא נזכר. כנראה החשיבות של החברה לא היתה גדולה, ביותר.

4. חברת הכנסת כלה [12]. נזכרת בפעם הראשונה בדו״ח של שנת 1898. כיושבי ראש נרשמים אנשל לוי. קרמר [13] ויוליוס ניישטדט. אחרי כן נזכר גם יצחק ניישטדט. בשנים הבאות מאז 1905 נזכר רק הפסל ניישטדט, בתוספת מטרת החברה „עזרה לכלות עניות". התקציב השנתי 200 מארק. בשנת 1913 — דו״ח האחרון של הקהלה, נזכרת אשת הרב דר. כהן כיושבת ראש ואותו התקציב.

5. החברה להיסטוריה יהודית ולספרות היהודית [14]. החברות האלה ארגן על פי רוב חבר כל החברות האלה בברלין, שאחד את החברות במדינה בכלל. רק בסוף המאה הקודמת צמחו חברות אלה בקהלות רבות מאד. הרב דר. כהן נתן ידו לחברה החדשה, שהפיצה בצורה מודרנית, אמנם מעט אקטיבית, ידיעות על קורות עם ישראל בכל העולם ועל ספרותנו בכל תקופות. כך נבחר הרב ליושב ראש ואתו עורך דין ברסלאור [15] אישיות בקהלה. כמזכיר נבחר הרמן בראון, כגזבר מכס כהן וכספרן סלו ויטנברג. 45 איש היו חברים בחברה הזאת. כבר בשנה הראשונה דברו שם: דר. ג. קרפיליס [16], היוזם של כל החברות האלה בכל רחבי גרמניה, הרב דר. ל. א רוזנטל מברלין. הרב דר. כהן מרביטש׳ הרב דר. ביק [17] מליסא ודר. בלוך מפוזנה. ערבי ויכוחים [18] סדר דר. כהן לנושאים שונים למשל: כתות ביהדות, הלוח היהודי. ספר התפלות ועוד. מכס כהן מרביטש

על חקי המדינה לפי דין תורה. הרופא דר. פינקוס על היהודים בחבש. המורה המיל מרביטש על המקבים, סלו ויטנברג מרביטש על משה מנדלסון, ורופא שנים כהן ברביטש על הז׳רגון היהודי־הגרמני.

במשך הזמן נתמעטו ערבי ויכוחים, אבל ההרצאות נשארו ובכל שנה שמעו חברי החברה משׁשה עד שמונה מרצים שונים על ענינים שונים והרחיבו על ידי זה את אופקם ואת מדת ידיעותיהם. מספר החברים נשאר, בינתים קמה ספריה קטנה, בראשונה רק 150 כרך, ואחרי כן יותר. גם לנשף פורים הזמינו את החברים, כדי לתת ספוק גם לבקוש החברתי.

במשך הזמן החליפו את הועד הפועל. ש. טיפליץ נבחר. ספרן היה שנים רבות הבנקאי ג. ה[19] לוי אישיות דגולה בעיר. הספריה גדלה ומנתה כבר שלש מאות ספרים. התקציב עלה עד ל400 מארק. גם חוקרים אינם יהודיים הוזמנו כמו הפרופיסור היינריך קורניל מברסלאו שהרצה על השירה הדתית בתנ״ך. החזן מגנוס דודזון הרצה על החזנות בישראל. מספר החברים ירד במשך הזמן לשלושים, וכך חסרו האמצעים להזמין מרצים מרחוק. הרב דר. כהן עשה הרבה לקיים הלאה את החברה, והצליח עד שנת 1913. בשנות מלחמת עולם הראשונה התקיימו רק הרצאות מעטות, הזן החברה נתמעט וסוף המלחמה החריב ובטל את כל החברה. אבל אין ללמוד מזה, שההתענינות ירדה ונתמעטה, אלא ההגירה היתה הגורם העקרי לירידת החברה, שעשתה הרבה ליהדות כט״ו שנה גם ברביטש כמו במקומות רבים אחרים[20].

6. החברה לעזרת עניים עוברים[21]. החברה הזאת, שרצתה למנוע, שעניים הבאים מערים אחרות יחזרו על הבתים — החוק הפרוסי אסר את זה ופעמים רבות נתפסו[22] עניים והובאו לדין על זה — נזכרה רק כמה פעמים בדו״ח של הקהלה. הפרנס עורך דין ברסלאור והרב דר. כהן היו יושבי ראש החברה, שהתקיימה כנראה רק משנת 1893 עד 1905 ואז רק בהנהלת ברסלאור.

7. חברת נערות אי בתולות לטובת כלות עניות[23] גם החברה הזאת נזכרה רק כמה פעמים. בראשונה בשנת 1898, יושבות ראש היו אז: אשת הרב כהן, גברת אש וגברת מטאוס[24]. בשנת 1905 נרשמת רק גב. מטאוס כיושבת ראש וכמו כן בפעם האחרונה בשנת 1907 וכתקציב נזכר הסכום של 200 מארק.

8. חברה הספקת אביונים[25], נזכרת בראשונה 1889, בראשה עמדו אז ש. רוזנטל. ב. לנדסברג וש. שטרנברג. כמטרה נרשם: מזונות לעניים. משנת 1907 עומד ניישטדט בראש החברה וכמטרה נרשם: תמיכה לחברים. אחרי מותו של רוזנטל נהל את עניני החברה[26] ל. ריזל[27]. שמו מופיע בדו״ח של שנת 1913, התקציב 100 מארק לשנה.

נתמזל המזל לחברה „הספקת אביונים״, שנשמר דין וחשבון של כמה שנים, שיצא בדפוס בסוף שנת 1861 לכמעט חמש שנים. מלבד הנכס הכספי הלא קטן

והמאזן לשנים האלה, לומדים מזה על העושר הרב של החברה בדברים שונים. מלבד בנין ז. א. בית שלם יש לה ארבעה ספרי תורה על כל כלי קודש, ארון הקודש, רהוט שלם למקום תפלה, כולל גם מנורות שונות, שמונה פרוכות, מפות לשלחנות של בעל תפלה, עשרה מעילים לספרי תורה ועוד ועוד[27]א.

9. מוסד לחולים עניים ויתומים[28]. כנראה שהחברה שיסדו בסדורים חדשים בשנת 1840 נבלעה אחרי כן מחברה קדישא. כאן נאמר שמהכנסות החברה קדישא יש לשלם גם את הרופא וגם את הרפואות וכדומה. ועד הקהלה מארגן את החברה בתחלת השנה. בראש הועד יעמדו הירש ליזר בראנן, וליבל אברהם בראנן, במקומם יפעלו ברוך דוד רוזנטל וליבל רוטשטיין. יותר לא נמסר על החברה הזאת, השם הרשמי נתן אז, אבל מאחר שרוב תפקידי החברה זהים עם אותם של החברה קדישא, בוטלה החברה אחרי כן. לכן גם לא נרשמת בדו״ח הרשמיים[29].

10. חברת תלמוד תורה[30] החברה הזאת שמטרתה ברורה אינה מופיעה בשום דו״ח של הקהלה. היא נזכרת רק שלוש פעמים: 1. בתקציב השנתי של שנת 1877/78, בו נאמר שהחברה מקבלת תמיכה מאת הקהלה. 2. בשנת 1909 החברה נותנת לרגל קריאה מבחוץ 50 מארק לנשרפים בעיר טלז בליטא. 3. בתמיכה לשיטומיר 1905[31]. פעילי החברה לא נזכרו אף פעם.

11. חברת שוחרי הטוב[32]. משנת 1889 עד שנת 1913 מופיעה החברה הזאת בכל דו״ח של הקהלה. בראשונה עמדו בראשה ש. רוזנטל. ל. גוטהרץ[33] וא. ויטנברג ואחרי כן שנים רבות שמואל ווייס יחד עם ויטנברג ובסוף רק שמואל ווייס[34]. בשנת 1907 נאמר שמטרת החברה היא תמיכה הדדית, תקציב החברה היה 250 מארק בשנה[35].

12. חברה נגד עניים עוברים ושבים[36]. בשם זה מופיעה החברה רק בדין וחשבון של שנת 1903. כפעילי החברה נזכרים שמונה איש ביניהם הרב דר. כהן והפרנס עורך דין ברסלאור. כנראה החברה זהה עם זאת שנקראת מקודם חברה לעניים עוברים[37].

13. חברה לטפול בבריאות הגוף היהודי[38]. שם החברה הזאת נזכרת בדו״ח של השנים מ 1889 עד 1903, ותמיד בהוספה „בלי הבדל של דת״. שמות של הפעילים ומטרות החברה לא נרשמו בכלל.

14. סניף של חברת שומרי שבת[39]. בששי לספטמבר שנת 1908 נוסד ברביטש סניף של החברה הזאת רבת הפעולות בכל גרמניה — ובתקופה יותר מאוחרת בכל העולם — שומרי שבת. אחרי דברי פתיחה של הבנקאי ג. ה. לוי דבר מר ל. כהן מפרנקפורט דמיין, חברים רבים נרשמו לחברה, בראשה עמד ג. ה. לוי, שומר שבת מופתי, שהעסיק גם תמיד פקידים שומרי שבת.

בכנוס הששי של החברה הגדולה בברלין בסוף דצמבר 1912 נאם הבנקאי לוי על המצב של החוק הפרוסי להשבתת יום הראשון[40] — חוק שגרם נזק

רב לשומרי שבת, כי אסר עבודת שומרי שבת ביום הראשון [41]. בדו"ח של הקהלה החברה לא נזכרה משום מה.

15. סניף העזרה ברביטש [42]. כל הפעולה של הסניף היתה, לאסוף שנה שנה את מסי החברים. לשם זה נתמנה הרב דר. כהן כנאמן [43] וכעשרים איש שלמו את תרומתם השנתית. כך השתתפו בפעולות רבות ומרחיקות לכת של החברה הגדולה הזאת, שנוסדה רק בתחלת המאה הזאת ועשתה גדולות למען נרדפי בית ישראל במזרח הקרוב והרחוק, לרבות את ארץ ישראל [44].

16. סניף של אגודת ישראל [45]. הארגון הזה שנוסד רק בשנת 1912 לא היה יכול לפעול הרבה ברביטש. הסניף נוסד כנראה באותה השנה, ראש המדברים היה הבנקאי ג. ה. לוי, שנאם גם באסיפות של אגודת ישראל בשנת 1913 גם בפוזנה וגם בטרנוב בגליציה. מלחמת העולם הראשונה בטלה את כל פעולות החברה, אבל באוסף של כספים לטובת החברה השתתפו גם הלאה יהודים מרביטש.

הרב דר. כהן היה בין תומכי החברה אגודת ישראל ברביטש ונבחר בשם הסניף כציר ל„כנסיה גדולה" של אגודת ישראל בשנת 1914 [46].

עכשיו נזכיר שתי חברות של יהודי רביטש, שמרכזן לא היה ברביטש.

17. חברה לעזרת יוצאי רביטש [47], בברלין. פרטים על החברה הזאת כמעט שאינם. החברה התקיימה כבר בשנת 1895, כי באותה השנה נבחר הרב דר. אונגרליידר בברלין כחבר מן הכבוד [48].

18. חברה לעזרת יוצאי רביטש בברסלאו [49]. כנראה גם החברה היתה עתיקת ימים. אבל עבודתה היתה פנימית, ועל כן שמה לא הלך לפניה ואנו צריכים להסתפק בידיעות על השנים האחרונות, תקופה, שבה ישבו יהודים רבים מרביטש בברסלאו. לפי השמועה קים הארגון הזה כבר בתחלת המאה ודר. ג. גולדשמידט נכנס לשורותיו בשנת 1901. אנשי שם מרביטש שעברו לברסלאו היו חברים פעילים בה כמו שטרנברג, בראן, נתן פש, עורך דין ברסלאור ועוד. תקנות החברה קבעו, שיש להכנס לאסיפה פעם אחת בשנה רק. אז הובאו לפני החברים כל פעולות השנה ונתן דין וחשבון כספי ומעשי על כל מה שנעשה, במשך השנה. דר. גולשמידט הרים את רמת האסיפה הזאת, מזמן שהיה חבר הועד ועוד יותר כשהיה יושב ראש ראשון, והפך את הכנ:ס לאסיפה משפחתית של כל אלה, שישבו אי פעם ברביטש ורצו להשאר בקשר עם אנשי עירם ולחיות אתם בחברה אחת ובידידות. הרעיון הזה נתקבל כמובן אחרי שנת 1933 באהבה מכולם, כך שהאסיפה לא היתה יבשה ופורמלית, אלא ידידותית ואינטימית כדוגמת הקהלה ממנה יצאו החברים האלה. למעשה נתן בידי החברה לעשות גדולות, האמצעים היו רבים, ולפי דברי הדר. גולדשמידט „אף יהודי מרביטש שחי בברסלאו לא היה במצ:קה. „בשנים האחרונות האלה גדלה הדרישה לעזרה ורבים פנו אל החברה גם כאלה, שהיו בין התורמים הגדולים ובין אנשי שם בה. על כן הוחלט לחסל את כל

תקנות של העזבונות, לעשות מהם כסף ולהוציא את הכסף לשם הגירה ולשם עזרה מכל הבחינות. יושב ראש החברה היה יכול לחלק כסף נגד קבלה בלי לציין את מטרת הכספים. כשבשנת 1939 הגיסטפו חסלה את החברה וחפשה את הון החברה מצאה רק עשרה מארק בקופה[50]. כשדר. כהן עבר לברסלאו, נבחר כיושב ראש. יותר מאוחר היה שטרנברג יושב ראש וסגנו נתן פאש, בעל חנות תכשיטים, שניהם ילידי רביטש. בנו של נתן פאש היה הרופא דר. ארנסט פאש שנפטר בכפר מנחם בישראל יחד עם אשתו בשנת 1952; ונקבר שם. בנו שמעון חי כעת ברשפים בסביבת בית שאן. גובה ומנהל ענינים כספיים בחברה היה שטפן כהן, שנפטר בצ׳ילה בערך בשנת 1956. מזכיר היה מיחלק ולעבודה הסוציאלית התמסרה אשתו של מזכיר עורך דין ברסלאור, גם בשם ברסלאור. כולם הקדישו זמן רב, וכוחות ורצון טוב לחברה הזאת ושמם יזכר לטובה, כי במובנים רבים היו לעזר ליוצאי רביטש שהתישבו בברסלאו.

דומה לחברות האלה היתה

19. חברת יוצאי רביטש בברלין[51], שנוסדה באופן יחסי מאוחר מאד. לא כמו רוב הקהלות ששרידיהם ישבו בברלין ונתארגנו בחברות על שם עירם, היה גורל קהלת רביטש. רק בשנת 1935 התאספו יוצאי רביטש בברלין ויסדו חוג בשם הנ״ל ובחרו בגברת אליצה פאש[52] כיושבת ראש. אסיפה חגיגית וגם חברתית התקימה בפברואר 1936, היושבת ראש נהלה את האסיפה בטעם רב. ספרה על מטרת החוג וזכרה כמה עובדות ומעשיות מחיי הקהלה בעבר. בשנת 1937 נפטר הזקן שבחבורה בן 95 שנה דוד פאש. אחיו יעקב פאש נפטר בן תשעים בשנת 1938. אלה הן כל הידיעות על החברה הזאת בברלין[53].

לא קים ברביטש סניף של חברת בני משה[54], שלחמה עבור זכויות היהודים בגרמניה לפי החוק כאזרחים שלמים.

כמו כן לא נזכר בשום מקום שהיה סניף של התנועה הציונית[55] ברביטש, אמנם ציונים רבים במקום נהו אחרי התנועה הזאת ותרמו שקלים ותרומות רבות אחרות, אבל סניף מסודר עם ועד ויושב ראש כנראה לא היה קיים בעיר. גם הקיפה הכחולה של הקרן הקימת היתה בבתים רבים, על זה נדבר בפרק אחר להלן.

בשנת 1913 הרצה מר קרסקי מפוזנן ברביטש ובהרצאה הזאת תלו יסוד של סניף התנועה, אבל קשר חזק לא היה, רק מעונינים רבים, להם שלחו לפי רשימה שנתקבלה מרביטש, את החוברת „ארץ ישראל וציוניזם ארצי ישראלי״ על אודות מלחמת השפות הידועה בארץ ישראל[55א].

לא מצאנו זכר לחברה להלבשת עניים בין תלמידי בתי הספר. בזמן מאוחר נוסדה לזה קרן מיוחדת, עליה נדבר במקום אחר. כי לקרנות הרבים בקהלה נקדיש פרק מיוחד.

על חברת מרק — למסור לעניים מרק חם ומזונות — לא נשמע רק בשנת 1857 [56].

משלושים עד ארבעים יהודים מרביטש שלמו מסים שנתיים לחברה „עזרה" לעזרת יהודים העוסקים בחקלאות בארץ ישראל וסוריה. הרבנים דר. ליב ודר. כהן היו הנאמנים של החברה. שמותיהם נזכרים בדו"ח של החברה שיצאה בדפוס כל שלוש שנים בערך [56א].

אם נסכם את הסקירה הזאת, נגיע למסקנה, שאכן רבה היתה ההתענינות בקהלה, לדאוג לתרבות רחבה, להגשמת מצות גמילות חסדים בצורה הגונה ויפה, לשים לב למצב הזולת ביחוד להטבת עמדת העניים ולהיות שותפים טובים לכל חברי הקהלה.

אנשים מעטים מסרו את נפשם ואת זמנם לצרכי צבור במלוא מובן המלה והשיגו הישגים רבים הודות לרצונם הטוב.

וגם אם עניני העיר עמדו בראש מאוויהם והקהלה היתה ילד טפוחים להם, מצאו קשר מופתי לחברות הגדולות, שאחדו את כל יהודי המדינה למטרות נשגבות.

זכר כל אחד יהא לברכה לנצח נצחים!.

פרק ה.

הקהלה

כוון הקהלה

הכונה והמטרה של פרק זה, להבהיר את כוון הקהלה לפי חוקיה ולפי ההנהגה החוקית ותקנות הקהלה, בלי לשים לב למדת הדתיות של כל אחד מחברי הקהלה.

על כן עלינו לספר על דברים, שלא מצאו את בטוים הממשי, אבל נגעו ממש בכוון הקהלה, כמו שהיתה מסודרת ומכוונת מזמן הוסדה.

היסוד של הקהלה מונח בדרך של המסורת הקדושה של קהלות ישראל. דרישות כל אחד בנוגע לתפלה, לכשרות ללמוד הילדים לשמירת טהרת ישראל היו מוצדקות לפי שולחן ערוך, ורצון מנהיגי הקהלה היה, שכל דרישה בכוון זה תתמלא.

אבל האמנציפציה והקשר עם האינם יהודים, השמועות על תקונים בערים גדולות בגרמניה עוררו גם ברביטש את הדור החדש באמצע המאה הי"ט, לדרוש ריפורמים ומנהגים חדשים לפי רוח הזמן וכדוגמת קהלות אחרות ברחבי פרוסיה.

התקונים הראשונים האלה לא חידשו למעשה שום דבר, אלא עמדו על תשומת לב של דברים ששרשם קבוע מאז ומתמיד בדיני ישראל. נדמה שטוב להביא סעיפים אחדים, שהובאו בשנת 1840 לפני מנהיגי הקהלה. רובם נגעו בכבוד בית הכנסת. למשל נדרש: לאסור בתוקף השיחות הקולניות ובלתי מתאימות למקום בבית הכנסת... מי שאינו מתנהג כהוגן יענש מטעם הממשלה עבור הפרעה בתפלה. כל המתפללים ישארו במקומותיהם בזמן הדרשה. אסור להביא בנות לבית הכנסת בכלל ובנים רק בני חמש ומעלה. הילדים שכבר יכולים להתפלל יעמדו במקום מיוחד, קרוב לכניסה לבית הכנסת, עם המורה. עליות יש למכור בלי „הוספות", ולחיובים תנתן העליה בלי מכירה. העולים יוזמנו לא בשמותיהם — כך היה הנוהג עד עכשיו — אלא לפי מספר סדורי שלישי רביעי וכו'. כאן מנמקים „המחדשים" את דרישתם בזה, ששמות שונים גורמים הפרעה ואפילו ריב. גוסטב ליי וא. י. יונגמן הותמים על הפטיציה הזאת. כל זה נוגע בבית הכנסת הגדול. הפרעה אחרת רואים באותה השנה בתפלה בשבתות בבית המדרש, על ידי זה אין מנין הגון בבית הכנסת לתפלת מוסף, לכן דורשים החלטה, שתפלת מוסף יש להתפלל רק בבית הכנסת.

התוצאות של הדרישות האלה לא השביעו את רצון הדורשים, המצב החריף ובשנת 1848 רצו רבים להתבדל מהקהלה, הם בחרו להם ועד חדש וקראו לו „ועד של פולחן" [1]. הדברים הגיעו עד הממשלה, שאסרה כל התבדלות, כי לפי חוק כל יהודי העיר משתייכים לקהלה המקומית, ורק אם הקהלה מתפוררת, אפשר להקים קהלה חדשה.

התשובה הזאת הרגיעה את הרוחות, ובשנת 1852 שררה שוב רוח של אחדות ושלום בקהלה, ותוצאות רעות לא נגרמו עוד [2].

אחרי שנים רבות קרה דבר דומה, אולם הרקע פחות ידוע. בשנת 1889 היתה מלחמה חריפה בין החופשים ובין האורטודוקסים. שמונה נציגי קהלה ממפלגה החרדית נבחרו. הליברלים התנגדו לבחירות האלה מטעמים פורמליים והממשלה בטלה את הבחירות. תאריך חדש נקבע בשנת 1890 לבחירות חדשות, וכאן יצאו החרדים לגמרי בנצחון גמור. אף ליברלי אחד לא קבל מקום בנציגות הקהלה [2א].

הדרשות בגרמנית בבתי התפלה נתרבו ברביטש כמו בכל המדינה ולא ראו בזה שום ענין של תקון וריפורמה. הקהלה הרשמית תמכה בכל מוסדות של דת, של צדקה ושל חברה והראתה יחס הגון לכל חברי הקהלה.

הרבנים שהוזמנו ונבחרו, היו יראי שמים שומרי דת ולקחו תחת פקיחם רק שוחטים, שומרי מצוות כמותם, המורים בבית הספר לדת חיו לפי רוח התורה והחזנים על אחת כמה וכמה היו מקפידים על כל מלה בתפלתם ועל מצוה קלה וחמורה בהתנהגותם.

ככה עמד גם בית המדרש על תלו והרב ישב בו למד ולמד כפי חוקי המוסד. לאלה שממש ישבו שם ושמעו את שעורי הרב נתן גם ההיתר להתפלל במקום, ללכת מחיל אל חיל, מתפלה ללמוד ומלמוד לתפלה. שגם אחרים יהנו מזכויות האלה לא היה רצוי. בית המדרש זה וקיומו היה מבוסס על ידי עזבון. לכל הפחות משנת 1891 ישב שם הרב מ. אויערבאך, שנזכר עוד בשנת 1913 [3].

ומה היה עסקם של בעלי בתים, חברי הקהלה? בתחלת המאה הי"ט היו עוד בעלי אומניות רבים, חייטים שהפכו לבעלי חנויות, רופאים מדפיסים [4], שעבדו גם בסביבה למשל בדירנפורט ובברסלאו, מוכרי ספרים כמו גוסטב לוי, סוחרים קטנים, בעלי מאפיות, פחחים וכדומה.

אחדים קראו את עצמם ברשימה הראשונה של קבלת האזרחות בשנות 1834/35 „סוחרי סוסים", שבודאי גם יצאו לירידים במקומות אחרים [5].

אולם ברבות הימים היו רוב החנויות הגדולות של בדים ושל נעלים וכו' בידי היהודים. והם עלו לגדולה והיו גם לבעלי בתי חרושת כמו בראון וש. כהן, שגר אחרי כן בברסלאו, בעל אחוזות גדולות היה שטילמן [6].

גדול היה באמצע המאה הי"ט מספר המורים הפרטיים [7], שנעלמו מזמן שבתי הספר המסודרים קמו מטעם הקהלה ובהתאם לדרישת הממשלה, ששלחה את מפקחיה לשם.

אבל גם רופאים ועורכי דין ישבו בעיר והיו נאמנים לקהלה. כבר בשנות השלושים של המאה הי"ט נזכר הרופא דר. לודביג קרו [8] ובשנת 1889 הרופא דר. איגן פינקוס [9] נציג החרדים בקהלה. ברביטש חי זמן רב הרופא דר. גיאורג גולדשמידט, עליו נדבר עוד.

אישיות חשובה היה עורך דין ברסלאור, גם עליו נדבר עוד.

יליד רביטש היה הסטודנט פאול פוזנר, שקבל פרס מהאוניברסיטה בברסלאו על עבודה משפטים מצוינת, שתי שנים, זו אחרי זו.

בין הבנקאים הצטיין וולף אש, שנפטר בשנת 1890 ברביטש והבנקאי גיורג ה. לוי, שנזכר כבר ויזכר עוד.

רופא מטעם הממשלה למחוז רביטש היה דר. אדמקיביץ[10], בנו היה רוקח בברלין.

שם מצנין היה למאפית עוגות של הקונדיטוריה פרידלנדר. התוצרת היתה מפורסמת, ויהודי רביטש שבאו מבחוץ ל„קבר אבות" לא שכחו לגשת לפרידלנדר ולהביא הביתה ממטעמי התוצרת, כמו שהלכו להירשל כדי לקנות נקניקיות מיוחדות.

זה מזכיר גם דר. רופין בספרו.

בשנת 1910 כבדו את עורך דין איזרעאל בתואר יועץ משפטי[11].

רופא דר. נתן נזכר במכתב של הגב' טיפליץ מניו־יורק[11 א].

בנים רבים מכל חברי הקהלות למדו בגימנסיה בעיר ופנו אחרי כן ללמודים באוניברסיטאות, לא שבו לעירם וגם לא לעסקי אבותיהם.

כך היה בדרך כלל ההרכב של הקהלה. על אף הנגודים והנטיות השונות היו להם ענינים משותפים רבים. במשך הזמן העדיפו לראות את המשותף ולפעול במשותף לטובת הכלל. כך היו החיים גם מטעם הקהלה מלאים וגם בתקופות שההגירה התחזקה ועמדה הקהלה על תלה ורוב מוסדות הקהלה המשיכו בקיומם עד השנים האחרונות.

ב„זכרונות לרביטש" מתאר ארנסט אבר, יליד העיר, את חיי היהודים שם ועוקב מאד אחרי הדברים המשותפים לכולם. ערב שבת הוא היום המיוחד של השוק. נשים קונות את כל צרכי המזון לכבוד שבת. בשעות המוקדמות של אחרי הצהרים הולכים הגברים למקוה, הילדים שמים לב, לסגירת החנויות, כי זה הסימן המובהק שמתקרבים ליום המנוחה. במאה האחרונה סגרו כולם את החנויות, אבל מתחלת המאה הזאת, פתחו כבר רבים את עסקיהם אחרי תפלת מוסף. רבות ההכנות לחגים, בכלל ומכל שכן לפסח. בשתי מאפיות אופים את המצות לא רק לקהלה, אלה גם ליהודי הסביבה. ענין בלתי נשכח תפלת ברכת הלבנה, הילדים עומדים בחצר בית הכנסת ונרות בידיהם ובעלי הבתים אומרים את התפלות מתוך דף גדול וחזק, שנדפס באותיות קדוש לבנה ממש[11 ב].

את עסקי יהודי רביטש מתאר א. אבר בערך ככה: את חלק הארי של הפרנסה הרויחו היהודים בעסקים של עורות בהמות, צמר, פסולת של צמר ושל מתכות, נוצות ושאריות של דונג. במקום שני יש להזכיר העסקים בתוצרות האדמות בסביבת העיר: תבואה מכל המינים, תפוחי אדמה, עצים, ותווך במכירת או קניית קרקעות ובתים, עסקי בהמות בכלל וסוסים בפרט. גם אומנות יד ותעשיה זעירה לא חסרו: סיגריות, כובעים לחורף וצמר גפן. ורבים היו כנאמר חייטים.

מאז כנראה לא חלו שנויים רבים.

נעבור כעת לסקירה קצרה על אנשי שם בקהלה ועל משפחות בעלות שם.

א. פרנסי הקהלה.

אמנם היה זה כבוד להבחר להנהלת הקהלה, אבל הדבר לא היה תמיד גם תענוג, אלא קשור בעבודה רבה ובבקורת של כל הקהלה. בכל זאת לא החליפו הפרנסים, אלא עמדו שנים רבות על פי רוב בראש הקהלה והיו המכובדים בעיני כל אלה, שהבינו את המעמסה שהטילו עליהם.

בהתהוות של הקהלה עמדו בראשה יצחק קארו וא. יונגמן והגה ההנהלה היה חזק בידם. רק בתקיפות השיגו מה שהשיגו. כנציגי הקהלה מופיעים אז: מ. גרדנביץ. י. שפירו. ש. ב. פירסט. ל. בירנבאום. ו. אולנדורף ועוד אחרים. מלבד גרדנביץ ואולנדורף עזבו המשפחות במשך הדורות את העיר וקשריהם עמה היו חלשים.

פנים חדשות נבחרו בשנות השמונים, למשל: ל. שטילמן. ו. אש. פאש. ווייס. המזכיר היה שנים רבות ה. אבר [12], שמשפחתו עברה לברסלאו. כמה שנים אחרי כן נזכר לשנים רבות אדולף ר' ויטנברג. לואיס שטילמן היה בן סוחר וגם סוחר שנולד בזביטש בשנת 1825, במותו הספידו אותו הרב דר. בעק [13] מליסא והרב דר. אונגרליידר בא מברלין. על עזבונו נדבר עוד. משנת 1898 מופיע כיושב ראש ראשון עורך דין ברסלאור. ונשאר עד סוף הקהלה בתפקידו. אתו התחיל גם בנהול הקהלה ה. היפליך. [14]. מטאיוס ודוד פאש וא' ויטנברג עבדו על ידו מהתחלת המאה הזאת. ריזל, הפקיד טיפליץ, הסוחר פגיל [15] נכנסו כחדשים גם באותה התקופה בערך, רק כנציגי הקהלה [16].

לפני מלחמת העולם הראשונה היו חברי הועד הפועל ד. פאש ש. מטיאוס [17]. י. אולנדור י. י. מחיליק [18] וא. פיק.

כשנפטר דוד פאש בברלין בגיל התשעים בפברואר 1938 מזכירים בשבח רב את מעשיו השונים לטובת הקהלה והכלל ומבטיחים לו זכר נצח [19].

בשנת 1903 היה מ. ש. בראן חבר העיריה זה חצי יובל שנים, הוא קבל כבר את התואר יועץ מלכותי [20]. עשרים אלף מארק נתן לאנדרטה לזכר המלך פרידריך הלא זה המלך הטוב ביותר ליהודי מלכותו, פאש היה יועץ העיר [21].

ב. אנשי שם בעיר.

לכאן שייכים כמובן רוב פרנסי הקהלה וכל חברי מועצת העיריה. אבל מלבדם הצטיינו משפחות רבות בעושרן ובעמדתן כלפי העיר וטובתה.

נחזור על כמה משפחות, שהזכרנו כבר. למשל משפחת בראן.

מספרים שהראשון שהיה בשרות של הרוזן מיסד העיר ברבי נחום. זה באור השם ב ר ן. הוא ומשפחתו תשעה בנים ישבו ברחוב היהודים ברביטש

ולכל אחד היה בית משלו, בנוי על חשבון האב. רבים מצאצאי המשפחה ישבו ברביטש, היו בעלי בתי חרושת וגם סוחרים פשוטים, להם השתייך גם הדיין בראנן ברביטש, אחרי כן רב בשנידמיל ובנו מרקוס בראנן בברסלאו. אחד מצאצאי המשפחה כתב אילן יחס, שנשמר כמעט רק במשפחה [22].

המסורת המשפחתית אומרת שהראשון ממשפחת בראנן היה רבי נחמיה או בן רבי נחמיה, שבא מנימירוב ברוסיה בשנת 1648 לרביטש, רבי ניסן בן שלמה או זלמן בראנן נפטר ברביטש בג׳ כסלו תקפ״ה ובנו ר׳ אברהם בנה עשרה בתים לעשרה בניו. ברשימת האזרחים משנת 1834 נזכרים כבר דוד אברהם, אליהו, הירש לייזר, יצחק, לייזר שלמה, ליבל אברהם, מיכאל, משה אברהם משה ליפמן שלמה ושמואל בראנן. גם בני בניהם היו מכובדים בקהלה, כמו ליא ולודביג בעלי בית חרושת.

היימן היפליך היה בעל חנות להלבשת גברות. היפליך נבחר כנציג הקהלה מטעם הדתיים בשנת 1890 בראשונה, ונשאר בתפקידו שנים רבות מאד. הוא נפטר ברביטש בג׳ שבט תר״פ. אביו יעקב נזכר ברשימת האזרחים משנת 1834 וחתם על החומש „אור לישראל״, שיצא בקרוטושין על ידי בית הדפוס של מונאש.

משפחת גרדנביץ מרבי רפאל והלאה מנתה כמה חברים בעיר ואחרי כן חוצה לה.

על רבי מנחם מנדל אחרי כן ידוע בשם גרדנביץ — מספרת המשפחה, שנבהר לרב ברביטש בצורה זאת. מ. מ. גרדנביץ יצא לסביבה לעיר קטנה סרנה רוכב על סוס או חמור, כי בזמן החליטו להטיל עליו את כהונת הרב המקומי. הם נגשו לביתו, כדי להודיע לו על זה, אבל לא מצאו אותו רק שמעו, שצריך לחזור מסרנה בקרוב. הפרנסים יצאו לקראתו ופגשו אותו רוכב ופנו אליו במלים אלה: „זה אינו מתאים לרבה של קהלת רביטש להכנס רוכב לעיר״. הרב ירד וכולם צעדו העירה והודיעו על התואר החדש ועל תפקידו של רבי מ. מ. גרדנביץ [23].

גם נכדו רבי רפאל היה דיין ברביטש. הוא חבר ספרים שנשארו בכתב ידו בידי אחד הנכדים. אחד מנכדיו בשם רפאל שמר על כתבי יד אלה, גם בברלין וגם בשהגר ללונדון, שם נפטר הנכד הזה ועל כתבי יד לא ידוע שום דבר. גם בנו של רבי רפאל רצה להיות רב, אבל במותו של אביו נקרא מברסלאו שם כבר נרשם בבית המדרש לרבנים, חזרה הביתה כדי לפרנס את המשפחה. פרנסתו הצנועה מעסק עורות נתנה לו עוד זמן להמשיך בלמודיו, הודות לעבודה בכתב ואחרי בחינה בעל פה, קבל מהרב טיקטין בברסלאו את התאר מורנו. בנו דר. הירש גרדנביץ היה רב בטרנוביץ בשלזיה, ואחרי כן בהנוי, במלחמת העולם הראשונה היה רב צבאי. מהאנוי הגר בזמן הרדיפות בגרמניה להולנד ומצא את מותו עם משפחתו בתקופה ההיא. רבי משה גרדנביץ, אחיו של רבי מנחם יוסף, היה שוחט בפוזנן העיר ומכובד מאד כתלמיד חכם גם בעיני הרב דר. זאב וולף פיילכנפלד.

שרידי המשפחה חיים כיום בתל־אביב. בבית הגברת לאה איזאק נמצאת

תמונת הבית שבנה רבי מנחם מנדיל ברחוב היהודים מספר 138/39, בית של חומר פשוט, אבל בקורות הבית היו כתובות אופיניות בעברית כמו „ברוך אתה בבואך" ועוד.

רבי מנחם יוסף גרדנביץ נפטר בי"ט אייר תרע"ג. המשפחה החריבה את הבית לפני עזבה את העיר כדי שלא יגיע הבית על כתובותיו העבריות לידי גויים. גם בנו של הרב חי בארץ, בשם רודי גרדנביץ. כבאור השם חוזרת הידיעה, שבאחת המצבות של חבר המשפחה היה חרות „איש בשכל הישר" [24].

משפחת מרקוס כהן. מרקוס/ כהן סוחר בתבואות, היה איש עשיר מאד והצטיין באירטודוקסיה שלו, כבר סבו ישב ברביטש, בא לשם ממקום אחר והיה חרד לדבר ד' עד מאד. מרקוס כהן הזמין לילדיו הצעירים מורים ורבנים, כדי לתת להם בסיס יהודי חזק. חתנו היה הרב מרדכי מרקוס כהן, אחרי כן רב בבזל, לחתונת הרב — מקודם לא היתה קרבה משפחתית ביניהם — עם בת הבכורה שלח הרוזן מודליבובסקי, אחד מבעלי אחוזות בסביבה, עגלה רתומה בארבעה סוסים, להביא את הכלה למקום החופה. בת אחרת היתה נשואה להרב דר. נתן הופמן. בנו היה פרופיסור בנו כהן בשטרסבורג. מרקוס כהן נולד בשנת 1824, ונפטר בשנת 1886. בנעוריו מצא את פרנסתו כסופר סת"ם, אחרי כן עלה כסוחר בתבואות לגדולה ונחשב כאחד הסוחרים הגדולים ביותר בכל המדינה. נולדו לו שמונה ילדים, כולם חנך לתורה וליראה, גם בזכות המורים והרבנים שהזמין לביתו, כדי ללמדם תורה ומוסר. כתלמיד של רבי מאיר ברגל הקדיש כל רגע פנוי ללמוד ושם רגליו לבית המדרש בעירו יום יום, כדי לשמוע תורה, בלי לעלות לתורת רב וחכם, אהב את הלמוד. וכך יצר עם אשתו קרן המפרנסת רב אחד בבית המדרש, בלי צוקה ובלי דאגה.

ביתו היה בית מופתי וידוע בכל מקום ורבים מבאי ביתו היו עשירים שבקשו עצה, ועניים, שבטחו בעזרתו. זכרו לא מש מלב כל אלה שהכירו והוקירו אותו.

שנים מבניו שהמשיכו בעסק אביהם לא הצליחו ביותר, עזבו את העיר והלכו לעולמם אחרי נדודים רבים בארץ ישראל [25].

שמואל מטיאוס [26] ממשפחת סוחר בדים קלמן מטיאוס, שלקח לאשה ב28 לחודש מאי 1865 בקרוטושין את יוהנה בת הירש ביברשטיין — הרב דר. יואל קרוטושין סדר חופה וקידושין ונתן תעודה [27] על זה — היה יותר מחצי יובל בין ראשי הקהלה, מכובד בעיר ובקהלה, הוא נפטר בט' סיון תרע"ד בגיל של שבעים והיה כנראה בנו של קלמן מטיאוס. אשתו של שמואל מטיאוס היתה פעילה בחברות, בעקר בחברת הבתולות.

משפחת אולנדורף [28] היתה ותיקה ברביטש שבכל העינינים של הקהלה בשנות הארבעים של המאה הקודמת היא נזכרת, יוסף אולנדורף וחובי — חיים — אולנדורף ועוד אחרים. יוליוס אולנדורף עסק בפחמים. היה חייל במלחמת שבעים שבעים ואחת. בשנת תרנ"ג 1890 נכנס כחבר החרדים לנציגות הקהלה. בגיל של

48 שנה נפטר אולנדורף בנירנברג.

אחד האחים טפל בברסלאו בעניני מכרות בשלזיה והצליח מאד.

במשך הזמן עברה המשפחה לגמרי לברסלאו והיתה גם שם מסורה מאד לעבודה הסוציאלית בקהלה. ידועה הגברת פאולה אולנדורף.

בין אנשי שם ברביטש יש למנות גם את הסוחר שמואל ווייס, סוחר בתבואות. גם הוא היה משנת 1890 חבר בנציגות הקהלה מטעם הסיעה הדתית. את ידו נתן גם לחברה שוחרי הטוב. במשך שנים רבות. היה בין תומכי התנועה הציונית במקום.

אחיו ליב ווייס היה בעל בית חרושת למצות ברביטש.

שנים רבות מאד ישבה משפחת ריזל [29] ברביטש. יצחק ריזל נזכר ברשימת האזרחים משנת 1834. והיה כבר אז בין ראשי המדברים בקהל. בנו לואיס נכנס כנציג להנהלת הקהלה בשנת 1890 ונשאר במקומו המכובד, עד שעזב לרגל המצב הפוליטי החדש אחרי 1920 את העיר. גם בחברה קדישה היה ל. ריזל חבר פעיל. ועמד בראשה גם שנים רבות. נפטר במאי 1928 בברסלאו [30], בגיל של תשעים ואחת שנה הוא השאיר אחריו את האלמנה אידה לבית זנדברגר, שנולדה 1837 בפלישין ונפטרה בברסלאו בשנת 1940. ואת הבן הרב דר. א. ריזל בטילזיט [31].

בגיל למעלה ממאה שנה נפטר בשנת 1898 שלמה בירנבאום, שמו נזכר כבר בשנת 1842 ברשימת נדבנים לטובת בית הכנסת באונרוהשטדט [32].

אשתו של בעל בית חרושת ברביטש ש. כהן מוסרת את הבית לשמירת ילדים קטנים לעיריה בשנת 1898, בעלה בא מברסלאו לרביטש, ומעבירה את הבנין בטכס רשמי לבעלים החדשים, ראש העיר מודה. החגיגה נערכה מטעם חברת הנשים הלאומית בעיר [33].

משפחה ידועה ברביטש היתה משפחת טיפליץ [34]. ליפמן הראשון ששמו מוכר במסורת המשפחה, חי עוד בסוף המאה הי"ח. בנו יהודה ליב נסע לרגל מחלתו פעמים רבות לטיפליץ שינאו [35] במורביה ובחר או קבל הודות לנסיעות האלה כשם המשפחה את השם טיפליץ [35א]. מצאצאיו ידועים המורים למטמתיקה בליסא הפרופיסורים למשל יוליוס טיפליץ, שנפטר בליסא 1897 ובנו פרופיסור אוטו טיפליץ, באוניברסיטאות בון וקיל, שנפטר בירושלים בשנת 1939, ובנו אורי טיפליץ, חללן ראשון בירושלים. שלמה טיפליץ פקיד גבוה בפוזנה. חי רוב ימיו ברביטש והיה זמן רב פעיל בחברה להסטוריה. הוא נפטר בברסלאו בשנות השלושים בגיל של 76 שנה. בתו הבכורה אלזה היתה מורה ואחות רחמניה, זמן רב נהלה אלזה טיפליץ מוסד ילדים בברלין, אחרי כן מושב זקנים היהודים בברמן, משם לוקחה בשנת 1942 לטרזינשטאדט, שוחררה בשנת 1945 ועברה לשוייץ ומשם בשנת 1949 לניו יורק. שם חגגה בתחלת השנה 1960 — את יובל השבעים. אחותה, הבת השניה מרגריטה היתה נשואה ללודביג המבורגר בברלין שנפטר בניו יורק. בנו של שלמה, משה א. טיפליץ נפל במלחמה.

למשפחה הזאת שייך גם הרופא דר. יצחק טל בגן השומרון[36].

ג. אנשי שם בחוץ

רבים מילידי רביטש כבדו את עיר מולדתם ופרסמו את שמה, כי היו אנשי שם בעולם היהודי ובעולם בכלל.

הרב דר. יוליוס אקמן נולד ברביטש בשנת 1805. פרטים על חוק למודיו אינם ידועים לנו. בשנת 1846 בא לארצות הברית ובשנת 1854 לסן פרנציסקו והביא אתו המלצות שונות. תיכף ומיד נתקבל כמטיף ורב בבית הכנסת עמנואל שם, והרים את הקהלה לאחת המפורסמות בין הקהלות היהודי־גרמניות בארצות הברית. המלצה המשפיעה היתה זאת של רב י. ק. גוטהיים אז בניו אורליאנס, ששבח ביחוד את כוחו בהטפות. אבל רק שנה אחת נהנתה הקהלה מדרשותיו. כבר בשנת 1855 פנה אקמן עורף לבימת בית הכנסת והתמסר ליורנליסטיקה. זה שטח עתונות יהודית, בלתי מעוּבד באמריקה אז, וככה הצליח מאד. בשנת 1856 הוציא ירחון בשם המאסף[36א], ארבעה הכרכים הראשונים של ירחון זה כעין אנציקלופדיה, הנותנת לקוראים חומר רב בידיעות בצורה נאותה מאד. וככה המשיך כעשרים שנה ועלה להיות מורה לעמו בארצות הברית ולבוא בקשר עם העם היהודי בעולם החדש. דר. אקמן נפטר בסן פרנציסקו ביום חמישי לחודש יולי בשנת 1877. את רכושו, רק כמה אלפי דולרים, השאיר לקהלתו[36].

מרוחי העזבון קבלו ברביטש בעלי אומנות, יהודים עניים, תמיכה קטנה, כל המאזן היה קצת יותר ממאה מארק בשנה[37].

אבל לפי החוק בקליפורניה הגיע רק חלק לידי הקהלה, חלק קבלו הקרובים, אחים ואחיות, בגרמניה[37א].

הרב דר. יצחק איזרט ריזל[38], בנו של ל. ריזל, נולד ברביטש בשנת 1883, היה תלמיד מהמנין בבית המדרש לרבנים בברלין ובקר שם גם את האוניברסיטה, בה התמסר ללמוד ההיסטוריה, בשנת 1910 השיג בהלה את התואר דר. לפילוסופיה על יסוד עבודה על מסי הקהלות היהודיות בגרמניה מהתחלה עד אמצע המאה הי״ד, חלק ממנה נדפס[39]. בזמן שהותו בהלה נתן שם קורסים בתלמוד, שמצאו הד רב. אחרי קבלת הסמיכה נבחר כרב בקהלת טילזיט ונכנס בספטמבר 1913 לכהונתו שם, עבודה רבה עמדה לפניו בעיר ובסביבה ובהצלחה מלא את כל התפקידים שהוטלו עליו. אשתו בלה לוי מהיהנזלצה עזרה לו בכל המובנים. בשנים כבר לא שקטות חגג שם את חצי יובל של כהונתו, בה ובזמן שכבר שני בניו ישבו בארצות הברית, אחרי נדודים רבים בא עם אשתו ובתו לניו יורק ולא מצא את מקומו שם לא כרב ולא כמורה. כך פרנס את משפחתו מעבודה גופנית ועלה רק אחרי שש שנים למשרה, שהסירה ממנו את דאגות הפרנסה. בשנת 1953 חגג דר. א. ריזל את יום הולדת השבעים שם. מחלה ממושכת שמה קץ לחייו בשנת 1957 בברוקלין.

הרב דר. יצחק ריזל
Rabbi Dr. Isert Rosel

דמותו עשתה רושם על כולם, דבריו נשמעו בטוב טעם ובחן וידידים רבים רכש לו במקום כהונתו וחוצה לו[40].

הרב דר. חיים היימן אוערבאך[41]. נולד כבן הרב מנחם אוערבאך, רב בבית המדרש ברביטש ובקר שם את הגימנסיה, הבן נולד בקונין פולין בשנת 1881. היה תלמיד בבית המדרש לרבנים בברסלאו ובא בתום למודיו כמורה לדת לדרזדן. אחרי כן היה רב באלבינג בפרוסיה המזרחית. דרשתו האחרונה היתה שם ליובל מאה שנה לקיום בית הכנסת במקום. משם עבר לגיטינגן ומשם לשטוטגרט. שם כהן עוד בשנות הרדיפות בגרמניה. שם פרסם מאמרים שונים, גם אפולוגוטיים. בשנת 1939 עבר לארצות הברית ומצא מקום עבודה כמורה לדת בבית הספר בלוס אנגלס, — זכה לעבוד עוד כמה שנים, אבל סבל מזמן המלהמה והרדיפות החלישו את כוחותיו, בגיל של 77 שנה מת דר. אוערבאך שם ונקבר ונספד בכבוד רב. מלבד הרב זונדרלינג הספידו אותו כמה אנשים חשובים[42].

בתור סופר הופיע דר. אוערבאך מעט. מאמריו מפוזרים פה ושם. הנאום שנאם לזכר קיום מאה שנה לחברה קדישא באלבינג יצא בדפוס[43].

קשריו עם רביטש היו רבים, באהבה יתירה זכר את ימי נעוריו שם ובתים רבים בעיר הזאת, כמו שכתב לידידו בשנים האחרונות.

בנו היחיד, שבו תלו תקוות רבות, נפטר בהולנד.

במכתב שכתב לידיד מדגיש דר. אוערבאך את נוי העיר רביטש ואת השפעת בית המדרש שם והאישים בו, ובפירוש את רבי שלמה נ. שטרנברג, ששמו לא נזכר על ידי אמו בלי ההוספה „זכרונו לברכה״.

כעת נזכיר שני פרופיסורים[44].

הראשון דר. ברטולד כהן, בנו של מרקוס כהן, סוחר התבואות ברביטש. נולד ברביטש בשנת 1870, למד באוניברסיטה בברסלאו ואחרי כן בשטראסבורג באלזס, ושם נשאר ועלה עד לפרופיסורה לאוסטרנומיה והיה מנהל ראשי של האובסרבטוריום שם. נפטר בקיץ 1930.

נאמנותו למסורת הוריו הביאה אותו לקהלת עץ חיים בשטראסבורג, שאספה את כל החדרים שבעיר. גדול היה בכל מקצועו בכלל ובפרט בעניני אסטרונומיה, חלק של מחקריו, נוגעים בענינים יהודיים ודתיים. מלבד ספרו על הלוח התמידי של אברהם אבן זכותא[45] כתב מאמרים שונים ונשאל גם מחכמי הדור על שאלות אקטואליות בתקופה החדשה. מאמר קצר ומעמיק נקרא „שאלות כרונולוגיות הלכיות״ ודן על כמה ענינים בנוגע למולד וברכת הלבנה.

במאמר אחר נותן ב. כהן סקירה על „כתבים בלתי נדפסים של יהודים בקיאים באסטרונומיה מימי הבינים״, כאן נזכר בקצור ה„חבור הגדול״ של אברהם זכותא, הידוע רק מכתבי יד שונים. נוסף לזה אנו מוצאים כאן רשימות שונות על כתבי יד, שבהם אפשר למצוא חומר אסטרונומי זה, שמענין דוקא מצד היהדות. עבודה מיוחדת במינה המאמר בשם „מלון של מונחים אסטרונומיים־מתמטיים״.

המלון הזה רוצה לעזור לאלה שמתעסקים באסטרונומיה ויכול להכין הוצאות טובות של כתבי יד, דבר שעוד היום שאיפה מבורכת. הבטויים המתימטיים לוקחו בחלקם מהוצאת ספר המספר בהוצאת מ. זילברברג וס' מעשה חושב בהוצאת ג. לנגה.

לפי דרישת החברה לחכמת ישראל בפרנקפורט דמיין כתב כהן מאמר ארוך על „חשוב זמן הופעת הלבנה החדשה", ז. א. פירוש לתשעה הפרקים האחרונים בהלכות קדוש החודש שבמשנה תורה של הרמב"ם. באור פירושי, טבלאות רבות וציורים שונים מעידים על עומק המחקר, המשתרע על כארבעים עמודים. המאמרים האלה הוסיפו כבוד לחוקר דר. ב. כהן, כמו עבודתו המבורכת בקהלתו בשטראסבורג, עליה כתבו ודברו המספידים. כך יצא שם העיר והקהלה ברביטש לתהלה ברבים [46]

הפרופיסור השני היה אלפרד לוי [47], בנו של הבנקאי הרמן לוי ואחיו של גיורג לוי. לוי נולד ברביטש בינואר 1873, בקר שם את הגימנסיה והצטיין בלמודיו מאד, גם למד הרבה תלמוד וכתבי קודש וחכמת היהדות בכלל. באוניברסיטאות בברסלאו, ברלין, מינכן וגיטינגן התמסר ללמוד המתימטיקה ורכש לו את התואר דר. לפילוסופיה על יסוד עבודה מדעית משטח זה במינכן בשנת 1894. בשנת 1897 התמנה למרצה [48] באוניברסיטה בפרייבורג ובמוסד זה עבד במשך כל ימי חייו. 1902 עלה לפרופיסורה שלא מן המנין ובשנת 1919 מונה כפרופיסור אורדינריוס, בין כל שטח המתמטיקה רכש לו דר. לוי ידיעות שלמות בשדה הבטוח ונשאל פעמים רבות גם מהממשלה בבדין על ענינים אלה. לוי הוציא ספרים רבים על אריטמטיקה, מתמטיקה וכתב במקומות שונים מאמרים רבים בענינים שהתמחה בהם. דר. לוי הצליח מאד, רבים מתלמידיו באוניברסיטה פרייבורג כתבו לפי יזמתו עבודות דוקטור ורבים בחרו כמוהו דרך המורים במכללות. במלחמת העולם הראשונה נתן שעורים, מאחר שלא היה מוכשר לצבא, בגימנסיה בפרייבורג ונתן ידו לעזרה בנכים באלמנות וכדומה.

על ענינים יהודיים רבים בעיר הזאת, כתב מעט, למשל הוציא לאור את „הנסיון של גאוס לכרונולוגיה היהודית" מתוך עזבונו של גאוס [49]. ומאמר על המספר העבר [49] א.

פרופ. לוי היה בן נאמן לתורת אבותיו, בקר את בית התפלה הקטן בפרייבורג. בו התקיימו התפלות לפי נוסח דתי, השתתף בשעורי התלמוד של רב הקהלה ועסק בצרכי צבור באמונה, גם היה חבר בועד העליון של יהודי בדין המדינה, יותר מחצי יובל שנים [50].

בסוף ימיו כהה אור עיניו, בכל זאת המשיך להרצות ואפילו לא פסק לחקור ולפרסם. בשנים אלה פנה להכיר את דרכם של גדולי העולם, שאור עינם לוקח מהם, וכתב י"א ביוגרפיות על עורים גדולים, שעשו גדולות על אף שהיו עירים. הספר הזה ראה את אור העולם רק חדשים אחרי מותו [51], כי בינואר 1935 נפטר

פרופיסור לוי ובקיץ גמרו את הדפסת ספרו האחרון שהופיע בציריך. כמו כל המשפחה לוי מרביטש כבד פרופ. לוי את עיר מולדתו ואת הקהלה בחייו. ילדים לא היו לו.

נעבור ונסקור את חיי הרופא דר. פרדינגד שטראסמן [52], יליד רביטש, שם נולד בשנת 1837, למד רפואה באוניברסיטאות שונות והתחיל את הפרקטיקה הרפואית שלו בברלין בשנת 1863, אחרי שזכה להיות דוקטור לרפואה. בשנת 1892 נכנס כדובר לענינים רפואיים לעירית ברלין וקבל לידו את הפקוח על מוסדות התברואה בעיר. לרגל הצלחתו הרחיבו את שטח פעולותיו, כך שגם התעמלות וגם הרחיצה באו תחת פקוחו. לפי יזמתן הקימו בברלין מוסדות מודרניים לרפיאה ולהיגיינה, שטראסמן עזב את הפרקטיקה שלו והקדיש את כל זמנו לתפקידיו הנשגבים בעיריה. יחד עם גדולים כמו וירחוב ולנגרהנס דאגה עירית ברלין לבריאות מוניציפלית, ראשו ורובו היו שקועים בעבודה צבורית זאת. על כן זכה להיות אזרח מן הכבוד בברלין מטעם העיר וחבר מן הכבוד בארגון הרופאים בעיר הבירה. גם משפחתו השתתפה אחרי כן בתפקידים האלה. יובלו של דר׳ שט. בשנת 1912 חגגו בכבוד ובפאר. זקן ושבע ימים נפטר שטראסמן שקבל את כל התוארים הרגילים בזמנם, באפריל 1931 בברלין ונקבר בבית העלמין בווייסנזה. רוב חברי העיריה לוו את הנכבד למנוחתו האחרונה, בשם העיר דבר יועץ העיר דריגלסקי [53] ובתפלה ואזכרה של החזן הראשי מגנוס דודזון הסתיים הטכס לפני קהל רב [54].

בשורות מעטות נזכיר את הדר. ארטור רופין, שנולד ברביטש בשנת 1876, עבר כילד עם הוריו למגדיבורג. בכל זאת יודע לספר פרטים אחדים על עיר מולדתו. רופין, שהיה פעיל בתנועה הציונית משחר ימיו, ישב בארץ ישראל משנת 1909 בהפסקות, וכתב ספרים רבים על ארץ ישראל, על התנועה הציונית, על הסוציולוגיה של היהודים, היה ראש המחלקה להתישבות עולי גרמניה של הסוכנות, מרצה לסוציולוגיה באוניברסיטה בירושלים ונפטר בירושלים בטבת תש״ג — 1943. מצד אמו היה מזרע ר׳ צבי הירש קלישר. שמו יהיה קשור לנצח עם תחיית עם ישראל בארצו ועם מדינת ישראל, וככה גם שם עירו רביטש לא נשכח [55].

בתו של הרב דר. י. כהן, רבה האחרון של קהלת רביטש, נולדה שם בשנת תרמ״ח, היתה פעילה בחוגי המזרחי, ביחוד אחרי שנשאה לדר. ירמיה בלאו [56], מורה בתלמוד תורה בהמבורג, אחרי שהגרה לאנגליה במלחמה וגם אחרי עלותה ארצה בשנת 1949. אלה בלאו־כהן נפטרה בתל־אביב בחורף תש״י. היא השתתפה בועידות רבות של המזרחי ובקונגרסים ציוניים וכתבה כמה מאמרים בירחון „ציון״ של המזרחי בברלין.

הגברת דר. ארנה לנדסברג מרביטש, עמדה בבחינה לזכות ללמד בבתי הספר התיכוניים בשנת 1912.

רכה ליב [57], בתו של הרב דר. ליב, נולדה ברביטש בשנת 1889, היתה מורה

בבית הספר התיכוני לבנות בהמבורג משנת 1908, ונשאה באותה השנה 1921 למר יעקב כהן מאלטונא, גם בשנים 1931 והלאה מלאה מקום של מורה בבית הספר בהמבורג ביונסאללה ובקרולינגשטראססה [58].

בשנת 1868 נפטר בטורן המורה מאיר ל. גוטהרץ [59], שנולד ברביטש בשנת 1840, למד בקורס למורים בסמינר לרבנים בברסלאו משנת 1859 עד שנת 1862, ומאז היה מורה בטורן.

המשפחה ישבה כבר זמן רב ברביטש, קרוב המשפחה קארל גוטהרץ היה פעיל בחברה העתיקה לטובת יוצאי רביטש בברלין [60].

בכבוד רב קברו ביום ששה לדצמבר 1885 את דר. וו. שטראסמן, שנולד ברביטש בשנת 1821. היה ראש צירי העיר בברלין שנים רבות מאד וכמה שנים ציר בפרלמנט, ודאג מאד לעניי העיר. באולם הגדול של העיריה הספידו אותו ראש העיר, הפרופיסור וירכוב והציר דר. לודביג לוה, משם הובא הנפטר לבית הקברות בשינהאוזר אללה, אלפים לוו אותו ו־150 עגלות יצאו לשם, בבית הקברות דבר הרב דר. מאיבאום. שטראסמן היה חבר בועדת הקהלה [61].

בחודש מרץ 1877 נפטר בשרים הרב נפתלי קארו, שנולד ברביטש בשנת 1798. היה בראשונה סוחר בעיר מולדתו, ואחרי כן כמעט חמישים שנה רב בשרים. הרב קארו היה תלמידו של רבי עקיבא איגר וסיים שבע פעמים את כל הש״ס. הספידוהו בנו אברהם ישעיה, רב בפינה. בנו צבי הירש היה רב בליבאו בפרוסיה המערבית ובנו יהודה מיכאל היה רב בפוזנה העיר [62].

במחלקה למורים בסמינר בברסלאו בקרו מילידי רביטש יוסף בוגן בשנים 1859—1861, רב בטקסס.

גוסטב אקשטיין בשנים 1865—1867, מורה בניידנבורג, שנפטר בשנת 1891 כמוכר ספרים בברמן.

מרקוס אנגל בשנים 1863—1865, נפטר כמוכר ספרים בברלין בשנת 1881 [63].

דר. יוסף גולדמן בברלין ויועץ המשפטים שמואל גולדמן, מחבר פירוש לחוקי המסחר בגרמניה. האחרון קבל ליום הולדת השמונים בפברואר 1934 מכתב ברכה אדיב וידידותי מחבר עורכי דין בברלין וזר פרחים [64].

פרופיסור מקס רוטשטיין היה מורה לשפות קלסיות וגם דוצנט באוניברסיטה בברלין. בספר היובל לכבוד פרופ. מרטין שיפר פרסם מאמר על אחד ממכתבי ציצרון [65].

פרק ו.

בית הכנסת של הקהלה

עלינו להסביר בתחלת הפרק, שאנו מדברים כאן על בית הכנסת הגדול בעיר, שהיה המרכזי לכל הקהלה. כי מלבד בית הכנסת מרכזי זה היתה הזדמנות רבה, להתפלל בצבור במקומות התפלה לארגונים ולחברות. ההתחרות בין האפשרויות האלה לא היתה לכבוד המקום ולא הוסיפה גם שלום בין יהודי העיר, כמו שהזכרנו כבר למעלה.

בית הכנסת הגדול הוקם עוד תחת שלטון הפולנים בשנת 1783. בודאי חברי הקהלה ומנהליה קוו, שרוב חברי הקהלה ידרשו את המקום הזה כדי לשפוך את שיחם לאביהם שבשמים.

אבל כפי שנגענו כבר, התפלה בבית המדרש, התפלה בבית הרב הרצפלד הישיש והחולה, התפלות שסידרו החברות לחברים הפריעו ומעטו את הבקור בבית הכנסת המרכזי.

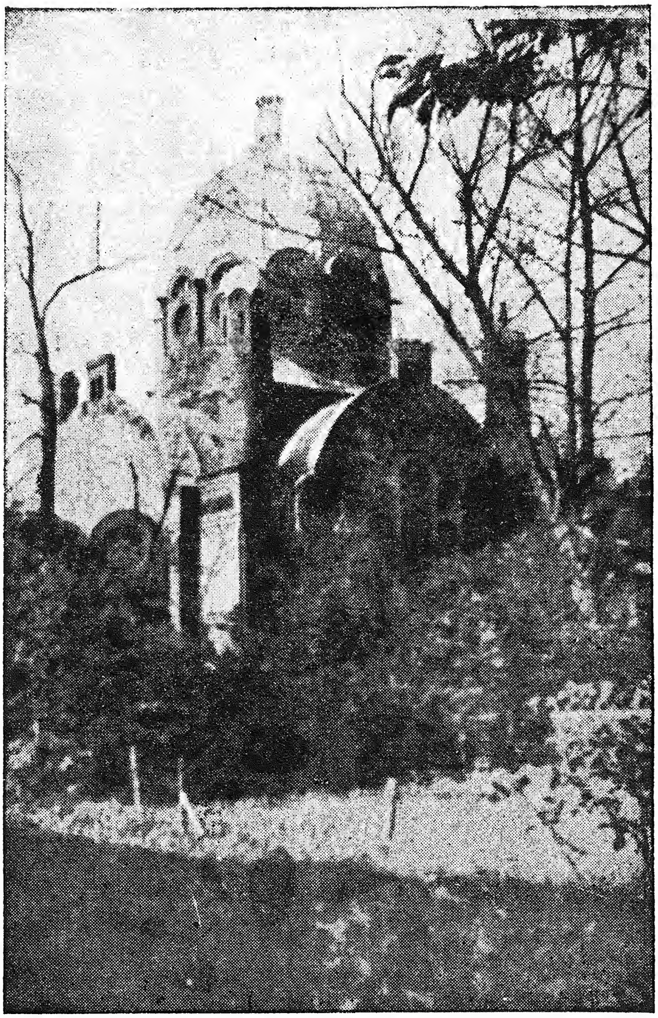
ללא הצלחה פנימית ואובדי עצה פנתה הקהלה הרשמית בשנות הארבעים לממשלה ובקשה את עזרתה להפוך את הבית הגדול למקום מרכזי לתפילה הצבורית [1].

הממשלה עמדה לצד הקהלה בכל אמצעים שהיו בידה, אסרה את האסיפות לשם תפלה בכל מקום אחר מלבד בבית הכנסת, אסרה מנין של אבל, שהתחיל להתקיים בבית האבל. הקהלה מצדה חייבה את הדיינים להתפלל לכל הפחות בשבתות ובחגים בבית הגדול.

הרב הרצפלד ראה בזה פגיעה בכבודו ובזכויותיו — והתאונן לפני הממשלה ביחוד נגד ר' יצחק קארו, שנקרא איש פרטי והדיוט, שאין לו רשות להשיג את גבולו של הרב.

המלחמה לטובת בית הכנסת נמשכה. בכל עוז השתדלו ראשי הקהלה להרים את ערך בית הכנסת הגדול הזה. מכירת העליות בוטלה, תקנות בעלות ערך ויפות חודשו, תקנו בסעיפים אחדים על שקט וכבוד למקום הזה, על בקור של צעירים, על נוהג בחלוקת עליות וכבודים אחרים, על ברכת כהנים ועל התודה בה מודים לכהנים. הדיינים, החזן הראשי והחזן השני והשמש היו מחויבים להיות נוכחים בתפילה בבית הכנסת, ועוד תקנות אחרות, מוצדקות מכל הבחינות, ואסרו מחדש את התפלות בבתים פרטים בכל יום שיש בו קריאת התורה.

התקנות האלה, שהכילו גם ענשים לעוברי התקנות, הרגיזו חלק גדול של הקהלה, ושוב פנו לממשלה, שהפעם שללה את זכויות הקהלה לענשים ואת הרשות לקבוע דברים שבמלוא מובן המלה שייכים ל„פולחן" [2] ועליהם לדון מומחים בהלכות תורת ישראל.

בית הכנסת החדש משנת (1889)
The new Synagogue (1889)

הבנין היה מזמן ראוי לשפור, התקון של שנת 1871 לא עזר למנוע את הסכנה להתפלל בו.

המשטרה ברביטש אסרה בשנת 1887, להמשיך שם בתפלות צבוריות.

בדלית ברירה החליטה הקהלה באביב 1887 לבנות בית הכנסת חדש.

ההוצאות לבנין חדש יעלו לפי השערה 150.000 מארק. עד תחלת שנת 1888 היו בידי הקהלה רק 33.000 מארק, מזה נתן הפרנס הראשון לויס שטילמן יחד עם אשתו כמעט החצי. הקהלה קותה לקבל תרומות גם מבחוץ.

על יד ארון הקודש בבית הכנסת הישן היו עבודות מקלעת כל כך יפות, שהחליטו להעביר אותן לבית הכנסת הנבנה. התפלה האחרונה בבנין זה התקיימה כתפלת אזכרה לקיסר וילהלם הראשון, שנפטר בברלין במרץ 1888. אבל באופן רשמי נפרדה הקהלה מן המקום המקודש הזה רק ביום אחרון של פסח תרמ״ח.

כחודש אחרי כן הניחו את אבן פינה לבית הכנסת החדש. הרב דר. ליב נאם ואחריו יושב ראש הקהלה הבנקאי ובעל אחוזות גדולות לויס שטילמן. בדבריו עמד בקיצור על ההיסטוריה של הקהלה, שקיימת בערך 250 שנה והזכיר בפרט ובשמות את גדולי הפרנסים מהתקופה האחרונה שהלכו לעולמם: מרכוס כהן, יועץ העיר, יוסף כהן ושלמה בראנן. מסמכים חשובים, עדות הזמן, הוטמנו בקרקע, את המעשה הזה לווה הדיין מ. ברגל בדברים קצרים. ארוחת עשר קלה אספה את הנכבדים, בה נאמו מלבד הנזכרים גם עורך דין ברסלאור ובעל בית חרושת מר בראון.

הדיין ברגל ראה מעט מהבנין החדש ולא זכה להתפלל בו, הוא נפטר בז׳ כסלו, ובאותם הימים חגגו בלי טכס את גמר בנית גופו של הבנין החדש [3].

עכשיו התחילו הסדורים הפנימיים, שנבנו וסודרו במשך כתשעה חדשים. כתאריך חנוכת בית הכנסת החדש קבעו את יום 22 בחודש ספטמבר, ז. א. כמה ימים לפני ראש השנה תרמ״ט.

חברי הועדה שהכינה את החגיגה היו: ל. בראן, עורך דין ברסלאור וה. לנדסברג.

התהלוכה התחילה בשעה 12 מבית הספר ישר לבית הכנסת הסגור. שם נמסר המפתח למר לויס שטילמן, שפתח והיה גם הראשון של הנואמים. אחריו דבר הרב המקומי דר. ליב והרב דר. וולף פיילכנפלד מפוזנה.

חברים רבים מתוך הקהלה כ־120 איש השתתפו בארוחה חגיגית באולם רוהן, שם דברו רבים מענינא דיומא.

פיוט מיוחד לחגיגה בבית הכנסת חבר הרמן בראון.

שוב היה לקהלה היהודית ברביטש מקום מרכזי לתפלה ורובם פנו עכשיו למקום היפה הזה, ושבו מבתי התפלה הזמניים, בהם התפללו בעת הבניה [4].

לפי דברי ראש העיר יהיה הבנין הנהדר הזה פאר העיר, וכך היה באמת.

בית הכנסת החדש הזה היה בנין לבנים, הבימה לא היתה באמצע כמו בבנין הקודם. כפת בית הכנסת היתה גבוהה בערך 30 מטרים, בפינות היו ארבעה

מגדלים. היו כמעט שלוש מאות מקומות ישיבה לגברים, הנשים ישבו למעלה בשלושה צדדים של הקומה העליונה, המקומות שם בנויות כעין מעלות עד למעלה, ז. א. מודרגות [5].

חדר מיוחד היה מיועד לתפלות בימי חול.

לכבוד בית הכנסת החדש פרסמה הנהלת הקהלה בספטמבר 1890 תקנון חדש לבית הכנסת בי״ב סעיפים. כל הסעיפים. מראים את השאיפה, להרים את הסדר בבית הכנסת ואת כבוד המקום הקדוש הזה. כך מותר רק לחזנים לרדת לפני התיבה. הרמת הקול בתפלה או בקריאת התורה נקראת הפרעה בלתי רצויה. חבוט ערבות בהושענא רבא לגמרי אסור. מותר לחבוט את הערבה רק בשקט ולמנוע מכל רעש. לבחור בר מצוה מותר לקרוא רק פרשה אחת. על חיובים לעליות וכדומה יש להודיע מקודם. בהערה נוספת נאמר, שהנהלת הקהלה תנקוט בכל האמצעים אשר בידה, כדי לדאוג לשקט בבית הכנסת ולקיום התקנון הזה.

כשלושים שנה של שלוה ושלום עברו לבנין זה, עד שפרצה מלחמת העולם הראשונה.

במקום הקדוש הזה התפללו אבות ובנים, אמהות ובנות. פה ברכו את השם והודו לו על כל הטובה שגמל להם, כאן מצאו נחומים והרגעה בימי מצוקה וצרה, גם בימי אבל. פה התאספו מלבד בזמן התפלות לתפלות מיוחדות או לשמחות.

מכאן השמיעו הרבנים את דרשותיהם, מכאן הוכיחו את הקהלה בשעת הצורך, הרגיעו את הקהל ורצו להשפיע על דעת הקהלה בענינים של דת, של חברה ושל חיים צבוריים. וכל כונתם לשמים, להדריך את דרך השם, המביאה לאושר פנימי, לרוח של אמונה ושל בטחון, להגדיל אהבה ואחוה ולהסיר שנאה וריב.

במקום הזה קבל עם רב הדרכה לתפלה והתרוממות הנפש בשיר. החזנים, אנשים הגונים, מלומדים ומאומנים במקצועם היו מליצי יושר לשולחיהם והנעימו את התפלות לקהל ששם לב לתפלה יפה ולשיר שראוי לשמו.

בזמן המשבר בקהלה בערך בין 1836—1839 היה היימן רוזנטל חזן ברביטש. חזן שני היה משה הוש. רוזנטל לא עזב בשלום את המשרה.

אחרי 1840 הזמינה הקהלה מועמדים רבים, אחדים לא באו להבחן, ואחדים לא קבלו מטעם הקהלה את המשרה. ברשימה של האזרחים בשנת 1834 מופיע שאול ולדשטיין כחזן וכשוחט.

מ־1840 עד 1870 אין לנו כמעט שום ידיעות על החזנים, בשנת 1870 דורשת הקהלה חזן חדש על ידי מודעה בעתונות ומבטיחה לו משכורת של 300 טלר והכנסות צדדיות גבוהות, אם ביכולתו לתת שעורים בעברית, יגדילו את משכורתו. בשנת 1872 חוזרת הקהלה על אותה המודעה ומבטיחה 400 טלר.

החזנים הנבחרים לא האריכו ימים שם, כבר 1880 מבקשים שוב חזן ראשי ומבטיחים לו 1800 מארק משכורת ו־1000 מארק הכנסות צדדיות. בשנת 1878 נזכר החזן ליטאור [6] וכחזן שני ליבל גולדמן. בנו דר. גוסטאב גולדמן מקבל מהקהלה

תעודת יושר בשנת 1867.

המודעה של שנת 1880 הביאה את החזן ישראל ברלינר, שהיה אחרי כן חזן בברלין בבית הכנסת ברחוב דרזדין [7], ואת החזן קופל פרידמן, ברלינר שב בשנת 1884 שוב לרביטש והיה נוכח בתפלה האחרונה בבית הכנסת הישן. אחרי ברלינר בא ל. כהן מניישטט [8] ביי פינה כחזן ראשי וי. ולקובסקי [9], כחזן שני וכשוחט. לסר כהן עזב את העיר בשנת 1893, ממלא מקומו היה החזן ה' לויט שבא מפוגורצילה והשביע את רצון הקהל בקולו הנעים, החזן הזה היה מעונין לטפל במוסיקליות של קולו ועבר בשנת 1898 לברלין, שם היה חזן בבית הכנסת ברחוב פרנקפורטר. במקומו בא בשנת 1898 החזן יוסף הלישקובסקי, שהיה נאמן לקהלה שנים רבות. הלישקובסקי היה אז בן 38 שנה, היה מכובד ואהוב ושלט על קולו יפה מאד. בשנת 1915 הוזמן לפוזנן העיר לבית הכנסת של החברה אנשי חסד ונתקבל שם פה אחד. בסוף המלחמה עזב את העיר הזאת והיה חזן בבית הכנסת בפנקוב על יד ברלין, שם חגג עוד את יובלו של 75 שנה בראשון ליולי 1935 והלך זמן מה אחרי כן לפנסיה. הלישקובסקי נפטר בברלין בשנת 1939. הוא הסב של רוזה סנדר בירושלים. אשתו של הלישקובסקי נפטרה בד' כסלו שנת תרע"ג ברביטש.

החזן השני י. ולקובסקי, ישב ברביטש עד 1899, ועבר אז לקטוביץ כחזן. ולקובסקי נפטר בשנת 1939, בטרזינשטט. שתי בנותיו חיות בתל־אביב.

החזן האחרון של קהלת רביטש היה לייביש לובלסקי, יליד זלוצוב, שבא בשנת 1920 מקובילין לרביטש ונשאר שם עד שנת 1925, אז הוזמן כחזן לקטוביץ בשלזיה. אחרי זמן מה עזב לובלסקי את המשרה הזאת, חזר לרביטש ועסק שם במסחר, עד שעבר שוב שנת 1935 לקטוביץ. משם הועבר למחנה השמדה יחד עם אשתו, ילדיו, שלא נולדו ברביטש, חיים בארצות הברית ובישראל [9א].

השוחטים שהיו על פי רוב החזנים השניים גם כן, היו זמן רב במקום, הם עזרו בבית הכנסת בשעת הצורך ועמדו מאד על זכויותיהם. הראשון שנזכר במסמכים מיכל וולדשטיין, שנפטר 1839, הוא אביו של הרב משה וולדשטיין בגניזן. שלמה מרגוליס, ליב שטראסמן ומאיר רוטנברג חיו באותה התקופה, מלבד ולקובסקי הנזכר עבד בעבודת הקודש הזאת שמעון ליטאור שנים רבות.

שמות השמשים בבית הכנסת נזכרים כמעט רק בדיני וחשבונות של הקהלה משנות השמונים והלאה. אמנם בשנת 1840 נזכר לויטנברג, שמחויב לשים לב שלא תהיינה הפרעות בבית הכנסת. בשנת 1878 היה נייפלד שמש, לעזרתו עבד משנת 1891 מ. מיכל, שמלא את תפקידו עוד בשנת 1913.

משנת 1914 עברו על בית הכנסת הזה תקופות קשות, עוד החזיקה הקהלה בכל מוסדותיה, וגם בבית הכנסת. אבל משנת 1915 היה רק הלישקובסקי החזן היחיד שם, אבות רבים אמרו קדיש על בניהם שנפלו חללים, ולטבלה, זה ידעו כבר שהיתה תלויה בבית הכנסת על יד ארון הקודש וציינה את חללי מלחמת 1871-1870 יוסיפו טבלה על קרבנות המלחמה החדשה הזאת.

הוסיפו תפלות לשלום המלכות ולהצלחה במלחמה ולאט לאט הרגישו שהסוף קרוב, בית הכנסת יתרוקן ממתפלליו, ומי יודע מה יהיה גורלו וגורל כל הקשוט וכל הפאר בו?.

כשרוב יהודי העיר עזבו את המקום עמד בית הכנסת עוד על תילו. רבים דאגו מרחוק לו והמעטים שנשארו המשיכו בתפלות כקדם.

אבל סוף סוף היה גורל בית הכנסת רע ומר.

כל זמן שעוד הותיקים, אנשי שם, שכבודם נשמר במקצת גם על ידי הפולנים, ישבו בעיר, לא העיזו הפולנים לכבוש את המקום המקודש הזה ולהפוך אותו לפי רצונם ולצרכיהם. אבל משנת 1923 ואילך היתה יד העיריה הפולנית תקיפה על היהודים, ז. א. ביתר דיוק על הנשים והאלמנות שנשארו בעיר. הם שמו יד על בית הכנסת, המפתחות היו בידי העיריה ובקושי קבלו היהודים אותם כדי להתפלל שם, ורק מאחר שהצבא הפולני צוה ורצה, שהחיילים הפולנים בצבא ילכו להתפלל תפלה בצבור, פתחו את בית הכנסת. הבנין נשאר עוד, התלונות של הקהלה היהודית באו עד הממשלה, ציר הסיים י. השיל פרבשטיין בורשה הבטיח ליהודים את עזרתו שיעמדו על זכויותיהם. בכל מחוז רביטש ישבו בשנת 1922 רק 60 יהודים. בכל זאת האנטישמיות גדלה מאד. החלטת השרידים היתה! כלי הקודש היקרים יתנו ליושב ראש של החברה בית ונחלה בוורשה, שיצא בקרוב בשנת 1925 לארץ ישראל ויביא את הדברים היקרים האלה לבני ברק, ביניהם כסא של אליהו הנביא, שעמד ברביטש כ־180 שנה, פרוכת של 105 שנה, מנורה וכמה ספרי תורה. באותה השנה שם ראש העיר רביטש חותמות על בית הכנסת, אין בכונתו ואין ברצונו להחזיר את בית הכנסת ליהודים. בעיר ישנן הפגנות ואסיפות נגד הכונה, להשיב את הבית לבעליו. מיניסטר הפנים ומיניסטר העם בוורשה מבטיחים לציר פרבשטיין לתקן את העול. לכל היותר נותן פקיד העיריה את המפתחות לתפלה, אז הוא פותח. ביום שני של שבועות תרפ״ו הפסיק הפקיד את התפלה, בטענה שאין מספר המתפללים מספיק. אנוס מטעם הממשלה החזיר ראש העיר את המפתחות, אבל רבים מבתי הקהלה כבר אינם בשמוש הרגיל והישן. את המקוה, גם אותו בנו חדש בזמן שבנו את בית הכנסת, כבר הפכו למרחץ צבורי. אולם הישיבות של בית העם היהודי במקום נתן לנוער האנטישמי כמועדון, מבית הזקנים בעיר גרשו את הזקנים ואת הזקנות.

המצב הבלתי הזה נעים נמשך עוד הלאה. עוד בשנת 1931 באה שליחות מרביטש לוורשה כדי למנוע את מסירה הסופית של בית הכנסת לעיר. מושל המחוז פסק בשנת 1933, שיש למסור את בית הכנסת וכמה בתים לעיריה. הבתים לוקחו ממש מידי היהודים, אבל בית הכנסת עוד קיים בשלמותו ולא נגעה בו יד הצורר. את בית המדרש החליטה העיריה ברביטש להפוך למועדון לילדי הקצינים בצבא הפולני במקום. השליחים בונים את תביעתם להחזיר ליהודים את רכושם על סעיף 177 של החוק הפרוסי שעוד קיים, לפי הסעיף החוק הזה אי אפשר לחסל

קהלה יהודית בפרוסיה כל זמן שעוד נפש אחת במקום.

תוצאות המשלחת הזאת אינן ידועות. רק זה ידוע לנו שהבנין עוד נשאר על תלו חדשים אחדים כי ביום 14 לחודש יולי 1931 בקרו כשלושים איש ואשה יוצאי רביטש שגרו בברסלאו בעיר מגוריהם הקודמת והצטלמו שם לפני בית הכנסת ובראשם רבם הנכבד הרב דר. י. כהן ודר. גיאורג גולדשמידט, יושב ראש של חברת יוצאי רביטש בברסלאו. רשימות על הבקור הזה לא נקראו בעתונות היהודית, אבל התמונה נשמרה בבתים רבים.

השמועה אומרת שבקור שני יצא מברסלאו לרביטש גם בשנת 1934 או 1936, אבל זכר על זה לא נשמר היטיב.

בענין החזרת הרכוש היהודי לקהלה היהודית ברביטש קבלה הקהלה תיכף ומיד בשנת 1923 את עזרת הארגון לטובת יוצאי רביטש בברסלאו. רוברט ויטנברג אחד מאחרוני בעלי הבתים ברביטש נסע יחד עם הרב דר. יעקב פריימן מפוזנה לוורשה, דבר שם עם המיניסטר ועם הצירים היהודיים בסים הפולני וקבל הבטחות המניחות את הדעת. במשך עשרים וארבע שעות הושגו האמצעים בברסלאו למלחמה הקדושה הזאת, לפניות לכמה גורמים, נסיעה שניה לוורשה ולהוצאות שונות. אבל הפקידים ברביטש לא צייתו לצווים שיתנו את בית הכנסת בחזרה, בתנאי שיתפללו שם רק בשבתות ובחגים, אולם הישיבות של צירי הקהלה נשאר בידי ארגון פולני של צעירים.

אולי נמשך המצב כך עד שפרצה מלחמת העולם השניה והגרמנים כבשו בחדשים הראשונים את העיר ועשו בה הרס ברכוש היהודי וביהודים עצמם.

על בית הכנסת נמסרו עוד כמה פרטים, זה היה בנין לבנים מבריקות, החלונות היו צבועים. בפינות הגג היו מגדלים קטנים עם ראש עגול, הכיפה היה גבוה בערך 30 מטרים. היה מקום לכמעט ארבעה מאות גברים וביציע במערב ובשני הצדדים ל־300 נשים. המקומות בעזרת הנשים עלו בהדרגה. הבימה לא היתה באמצע בית הכנסת, דרך עברה באמצע ישר לבימה במזרח ולארון הקודש, מלבד זה היו מעברות בשני הצדדים. במעלות מעטות למקום, שהחזן עמד, ושם גם קראו בתורה. במעלות מעטות הלאה הגיעו לארון הקודש, בצדו היה מקומו של הרב ושל הגבאי הראשי. למעלה מארון הקודש היה מקום עגול, שם עמדה או ישבה המקהלה. על יד הכניסה המרכזית היו הכניסות לבית הכנסת של ימי חול ולעזרת נשים. משם היתה גם יציאה לשעת הצורך. לפני השולחן, בו קראו בתורה העמידו את החופה.

גנה יפה היתה נטועה מסביב לבית הכנסת, באחת הפינות של הגן עמד בנין המקוה. את בנין המקוה חידשו אחרי כמה שנים מתרומת הבנקאי אדולף אש.

מכסה הכיפה היה מנחושת, שקבל במשך הזמן צבע יפה של חלודת הנחושת. היה צורך לחדש את הכיפה במקומות רבים, וזה נעשה מתרומתו של מר שטרנברג.

על יד המדרגות הצדדיות נמצאה דירת השמש. משם הסיקו גם את בית הכנסת.

גם „כסא של אליהו" ז. א. ספה ישנה היתה בבית הכנסת לצורך ברית מילה. והזקנים זוכרים שהשתמשו בה פעם ביום הכפורים.

מהרחוב נכנסו לפרוזדור ומשם דרך דלתיב פנימה למקדש המעט הזה.

בבית הכנסת הישן היה כעין מסדרון לפני מקום תפלה שנקרא בפי העם „פלוש".

פרוכת יפה מבית הכנסת ברביטש נמצאת בבית הנכאת הלאומי בצלאל בירושלים. בראש הפרוכת שני אריות כפילי זנב התומכים כתר ואותיות כ"ת. והכתובת „ז"נ הרב מנא יושע נ"י בה"ג מו' דוב זצ"ל אבד"ק גלוגא ואם שיינדעל שנת קול תורה לפ"ק" ז. א. משנת תקנ"ג—1793.—

פרק ז.

בתי הספר בקהלה

מצות התורה ללמד את בני ישראל, המוטלת על כל אב בבית, ומצות החוק במדינה שכופה את כל ההורים לשלוח את הילדים לבית הספר, נפגשו לפעמים או הלכו בדרכים שונות, כדי ללמד דברי קודש ודברי חול לגיל הצעיר.

ככה קיים מטעם הממשלה בית ספר יסודי ברוב הקהלות ומטעם הקהלה בית ספר לדת, כי עברה התקופה שביכולת האב היה להיות מורה לבניו לדברי תורה.

נגענו בשאלת המורים והמורים הפרטיים הרבים, שהכניסו את הילדים לכמין „חדר" ולמדו מגיל רך עד אחרי שהיה הילד בר מצוה.

ללמוד הבנות לא שמו לב בכלל.

במשך הזמן הקימה הקהלה בית הספר לדת· את בית הספר ארגן ונהל באופן מופתי הרב דר. אונגרליידר, שראה את המצב הזה, כי רוב הילדים למעלה ממאה בקרו בבית הספר הריאלי וקבלו שם שעורים מעטים בעניני היהדות, ובעברית בכלל לא. באותו הכוון המשיך גם דר. קוריף, והרבנים הבאים אחריהם. אין בידנו שום תכניות של הלמודים ושום דין וחשבון, וזה מונע מאתנו לעמוד על טיב בית הספר הזה. אבל הספרים שהוציא הרב דר. כהן כספרי למוד, מוכיחים, שהרב בעצמו נתן שעורים רבים שם בעברית ושמו את הדגש על תרגום התפלות והתורה.

המטרה הראשונה היתה הפצת ידיעות של כתבי הקודש ועל סדר התפלה· והמטרה השניה, שכל ילד יכול להשתתף בתפלה בצבור, להבין את קריאת התורה וההפטרה ולהיות בקי בתוכן הדברים שקרא, שמע או התפלל. לפעמים נקרא בית ספר זה בשם „בית ספר עברי", גם מזה יוצא, ששמו לב באופן מיוחד ללמודים בעברית, מנהל בית הספר לא נזכר, כי היה מובן מאליו, שהרב היה גם המנהל. בשנת 1896 נרשמו לבית ספר זה 80 תלמידים.

היציאה מן המקום שמעטה את מספר האוכלוסיה היהודית, הביאה גם ירידה איומה במספר תלמידי בית ספר זה. והנה ככה התמונה

1913	1907	1905	1903	1898	1896
27	49	50	57	67	80

יותר רשימות לא נמסרו לנו, אבל ברור, שהמספר ירד עוד בשנים הבאות.

המורה לבית הספר הכללי גוסטב המל, היה בודאי גם כאן מורה לדת. שמו מופיע בפעם הראשונה בשנת 1896, הוא היה גם כן מזכיר וגובה בקהלה. בשנת 1900 הרצה לפני חביריו המורים היהודיים במחוזות המזרח, שהתאספו לאסיפה שנתית בליסא על הנושא „האם יש לטפל בלמוד השיטתי של הדת בבית הספר העממי ובבית הספר לדת כמקצוע מיוחד?" בחברה להיסטוריה הרצה בשנת

1902 על „השפה העברית". בידו היתה קופה של הקרן הקימת לישראל. בנו אלפרד המל נפל חלל במלחמה בגיל של תשע עשרה שנה, נולד בשנת 1897 והשיג את תעודת הבגרות בגימנסיה ברביטש בשנת 1914.

כנראה היה ג. המל ברביטש עד כבוש העיר על ידי הפולנים.

בנו פריץ המל למד רפואה בברלין [1].

בית הספר הכללי היסודי היהודי קיים עשרות בשנים במקום. על התחלה מספר דר. י. כהן בספרו [2]. ידוע לנו ששנים רבות נהל את המוסד ה„ריקטור" כהן, אהוב מאד ומכובד בקהלה ובעיר. לפי ידיעה אחת היו בשנת 1848 חמשה מורים בבית הספר הזה, בשנה הבאה מזכירים אפילו ששה מורים.

אתו עבד המורה הירש זילברשטין, שעבד משנת 1849 ברביטש והלך לפנסיה בערך בשנת 1874.

בשנת 1863 חגג הריקטור כהן את חצי יובל של כהונתו בתור ריקטור. זה היה חג לכל הקהלה, כי הוא ארגן את כל בית הספר יפה, התלמידות המבוגרות ברכו אותו בבוקר והגישו לו מתנה, אחריהן בא המפקח, הכומר קאיזר, עם ועדת החגיגה, מתנות רבות הגיעו ממקומות שונים ונאומים שונים הביעו תודה וברכה.

כי"ג שנה עבד כהן עוד גם בתור רב בבית הסוהר המרכזי ברביטש. בחודש יולי 1877 הלך לעולמו, אז אמנם כבר לא עבד, כי בטול, בתי הספר לפי הדת במקום גרם חסול של כל בית הספר היהודי [3].

גלוי המצבה על קברו ביום הזכרון הראשון ביולי 1878 נתן עוד פעם מקום להראות לנפטר הנכבד סימני כבוד, הרב דר. קוריף והמפקח דר. ונציל דברו על יד הקבר [4].

בשנים האחרונות נתן כהן את למודי הדת בכמה בתי הספר הכלליים שבעיר וקבל משכורת מיוחדת מהעיריה, שמקודם נתנה לקהלה תמיכה להוצאות בית הספר היסודי היהודי.

הלמודים התקיימו בתחלת יסוד בית הספר בבית פרטי ועברו בזמן הפריחה לבית הקהלה החל משנות הארבעים, בו בזמן, שמספר הילדים עלה ובכל שנה מנו כמעט מורה חדש נוסף.

תלמידי שני בתי הספר שבקהלה קבלו במקום יסוד טוב לכל החיים הן בלמודי קודש והן בלמודי חול.

שני חדרים לשתי כתות היו בבית הקהלה מזרחה מבית הכנסת. באותו הבנין גר השמש בקומה הראשונה, ושם היו גם כן המשרדים של קהלה.

בקומה השניה היתה דירת החזן [5].

הריקטור מ. כהן ומשפחתו
Rektor Marcus Cohn and Family

פרק ח.

בית הקברות

מעטות הידיעות על בית העלמין של הקהלה ברביטש [1].

כנראה היה קיים רק בית הקברות אחד בכל התקופות.

במאמרו של פרופ. א. גרוטה [2] יש לקרוא, שיש להתפלא על אומנות בית הקברות ברביטש, אבני הקברים היו מחול ומשיש, שלא סבל ממזג אויר רע גם לא מגשמים.

לפי מנהג עתיק קברו את המתים בראשונה בלי ארון. אבל משנת 1884 קבעה הממשלה כחוק, שיש לקבור כל גוף בארון. וזה היה מאז חוק גם לקהלה היהודית [3].

האהל החדש שנבנה היה פתוח מלמעלה, כדי שהרב יכול — גם אם הוא כהן — להספיד בו את המת. הבנינים בבית הקברות היו רכוש של החברה קדישא.

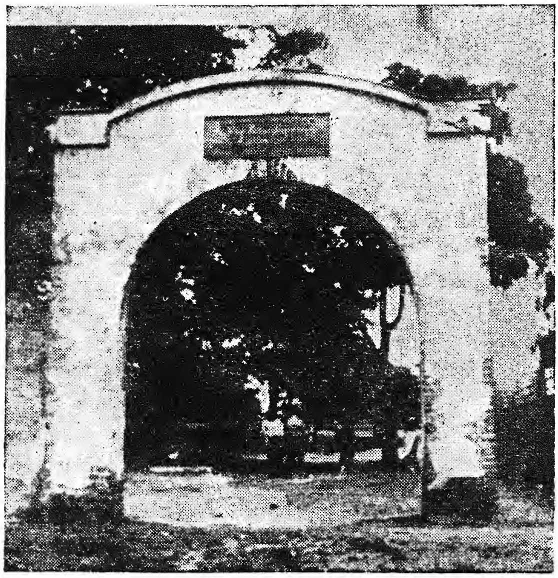
גדולים רבים מצאו את מנוחתם האחרונה בבית הקברות זה. כהן מביא בספרו על רביטש שלוש עשרה מצבות החל משנת תקנ"ב—1792 וכלה בשנת תרמ"ט 1888.

את כל הכתב היו עוד יכולים לקרוא היטיב בשנת 1915, בזמן שהוציא דר. כהן את ספרו.

מקומו של בית הקברות היה מחוץ לתחום העיר אחרי הכפר הסמוך זירקובו, קרקע של חול ובלתי ישר היה שם. בימים קדומים התקימה הטהרה בבית הקברות, כנראה זמן מה לפני ההלויה. בזמן האחרון התפשט המנהג, לטהר את הגופה בבית הנפטר וללות את המת מביתו לבית הקברות. בנו גם אהל בבית עלמין, והרב דר. כהן עמד בהספדו ליד הדלת הפתוחה של האהל.

הגבאית הראשית והאחראית [4] לקבורת הנשים היתה לינה גולדשמידט [5], שהמשיכה בעבודה הקדושה הזאת גם בברסלאו, אחרי שעברה לשם בשנת 1920. היא זכתה שם לכבוד רב, כי היתה מסורה לעבודה הקדושה הזאת בכל לבה. היא אמו של דר. ג. גולדשמידט, שלו אני מודה לידיעות רבות, שמסר לי [6]. כרכוב הקבר והמצבה היתה בימים קדומים מעץ, מסוף המאה הקודמת מאבן, המצבה היתה מעשה ידי הפסל יוליוס ניישטאדט.

לא עלה בידי לברר בודאות גמורה, מה היה גורל של בית הקברות זה. מובן, שהגרמנים הכובשים שהרסו רכוש יהודי והרגו נפשות יהודיות בעיר, השתמשו באבני בית הקברות וזלזלו במקום הזה, כמו שעשו בכל ערי המדינה. כך נמסר גם מהחברה ההיסטורית היהודית בוורשה. לעומת הידיעה הזאת, נודע לי שהגברת הרטה מנדלסון בקרה בשנת 1960 ברביטש וצלמה שם את שער הכניסה לבית הקברות, וגם ערמה קטנה, שנוצרה משרידי אבני בית הקברות, שמצאו הפולנים אחרי המלחמה והעמידו לכעין זכרון [7].

השער לבית הקברות

The gate to the cemetery

למע'ה על השער מכירים עוד את הפסוק משמואל א׳ ב׳ ז.
ד׳ ממית ומחיה מוריד שאול ויעל עם התרגום הגרמני

פרק ט.

חיילים יהודים בצבא הפרוסי

חוקי האמנציפציה לא חלו תיכף על המחוזות שקבלה פרוסיה מחלוקת פולין. וכך גם חוב השרות הצבאי לא חל על יהודי מחוז פוזנן. כך יהודים מעטים היו בצבא הפרוסי במלחמת השחרור של 1813. אחרי משא ומתן ארוך מאד יצא רק ב־21.12.1845 החוק שהיהודים מחויבים להתגייס והם פטורים החל מהשנה הזאת מכסף שנתנו תמורת אי שרות בצבא.

יהודי כל המחוז שמחו, שקבלו את כל הזכויות כמו כל אזרחי המדינה, ואם אמנם אף פעם לא הגיעו לזה, דרשו מהם את כל ההתחייבות שדרשו מכל תושבי המדינה.

ואחת מהזכויות האלה היתה השרות בצבא.

בשנים כתקונן היה מספר היהודים לא גדול. לפני ההשבעה לשרות הסדיר, ז. א. כשהבריאים והחזקים מבני ישראל חויבו לשרת, היה על הרב להזהיר אותם בבית הכנסת — כמו בכל בית תפלה אחר — ולהפנות את תשומת לבם לשעה רצינית זאת, שנשבעו אמונים למלך כקצין הגבוה בצבא.

בזמן המלחמה וביחוד אם נמשכה המלחמה שנים על שנים לא ברדו את החיילים באותה המדה של דייקנות, ורבים מחברי הקהלה שרתו אז בצבא, קבלו אותות הצטיינות ונפלו גם חללים בעד המולדת שלא הכירה תמיד כרצוי וכראוי את פעולות החיילים היהודיים.

במלחמה נגד צרפת בשנת 1871/1870 השתתפו יהודים רבים. אדולף בנו של הסוחר לויס יפה ברביטש עלה לדרגת קצין ונפל, בכבוד צבאי נקבר ברביטש, והדיין ש. בראנן הספיד את הקרבן הזה [1]. כעשרים יהודים שרתו אז בצבא, מהם נפצעו רבים, אחדים עלו בדרגות ואחדים עבדו רק בשרות הצבאי במקצוע שלהם, כחייטים וכדומה.

בני משפחת קונץ, סנדר, ניישטאדט, אוללנדורף. ברש, ריס, ועוד אחרים לא שבו הביתה. דר. פיל. יוסף גולדמן היה מתורגמן בצבא [2]. כנראה קרוב של השוחט ליבל גולדמן.

קהלת רביטש כבדה את זכר החללים בטבלה, שהיתה תלויה על יד ארון הקודש בבית הכנסת הישן והועברה גם לבית הכנסת הגדול, החדש.

על פרוסיה וגרמניה עברו אחרי המלחמה הזאת שנים של שלום.

אבל בקולוניות לא היה המצב שקט. בשנת 1900 הכריז שר הגדוד ששכן ברביטש להתנדב למלחמה בסין. בראשונה הביע את רצונו לצאת לסין רק החייל היהודי הימן, אמנם אחרי שהקצין הדגיש שרק איש אחד ודוקא רק יהודי הביע את רצונו לשרת בחוץ, נוספו לו לאט לאט 18 איש [3].

במלחמת העולם השניה היה מספר היהודים בצבא הרבה יותר גדול.

תריסר יהודים לא שבו הביתה, נפלו צעירים ומבוגרים ובכל גדודי הצבא היו גם יהודים.

השנה הראשונה לא דרשה שום קרבן מאנשי רביטש. שני חיילים יהודיים קבלו אותות של הצטיינות. זה היה בנו של החזן הלישקובסקי, הרוקח שלום פרידל הלישקובסקי, ובנו של הרב ולטר כהן[4].

בשנה השניה של המלחמה בשנת 1915 נפלו: פריץ בראן, אדולף בוקא, זלי קונץ, לויס אבר, איזמר בארון, גיורג בלוך, אלפרד המל, בנו של המורה המל, לויס היילברון וקורט היימן.

בשנת 1916 נפלו האנס לנדסברג, הרברט כהן ואלברט שטרגרדט, יליד פוזנה, שיצא מרביטש לחזית.

ד״ד רומלסבורג, יליד ריטשנוולדה, שגם הוא יצא מרביטש לחזית, נפל בשנת 1917.

לרגל מחלה שקבל במלחמה ושהחריפה את מצב הבריאותי של החייל נפטר בשנת 1918 בבית החולים של הצבא במינכן תלמיד הרפואה מ. א. טיפליץ, בן יחידו של סלו טיפליץ[5].

המשפחה וחבריו בארגון הסטודנטים הציוניים מודיעים על זה בצער רב.

כקרבן המלחמה יש לציין עוד את זיגמר מיכל, שנולד ברביטש בשנת 1890 ומת במרץ 1919.

בין אלה שקבלו אות הצטיינות יש להזכיר עוד את הבנקאי גיורג לוי[6], שעסקו הוכרז באביב 1918 מטעם הממשלה והצבא „כעסק חיוני לצורך המלחמה", הריפרינדר דר. מוריץ ויטנברג ועורך דין פאול איזראעל[7].

בסוף המלחמה ומכל שכן אחריה לא הכירו את המעשים הטובים של החיילים היהודים, הם היו צריכים לעזוב את העיר ובזמן הרדיפות שכחה הממשלה הגרמנית לגמרי, שפעם הבטיחה להם את תודתה המלאה. וכך גורלם לא היה יותר טוב מגורל כל יהודי העיר.

רק הקהלה ידעה להעריך את אומץ לב של היהודים ואת צער המשפחות השכולות, את צער האלמנות והיתומים, וציינו את שמותיהם על טבלה שנייה על צד השני של ארון בית הכנסת, והזכירו את שמותיהם בזמן „מזכיר".

ומי יודע איך בזו בטבלה הזאת ואיך חללו את מקום מנוחתם בבית הקברות ברביטש ובכל מקום שנטמנו?

פרק י.

היחס לארץ ישראל בקהלה

כאן עלינו להבדיל בין שתי תקופות שונות, שונות בשנים ושונות בגישה לשאלת ארץ ישראל.

לפני הרצל והציונות המדינית גם היתה ארץ ישראל קרובה ללב כל יהודי.

אבל הארץ היתה מקלט של אהבה או אדמה׳ עליה חיים בסוף הימים ובה נקברים עד ביאת הגואל.

כל קריאה שבאה מארץ ישראל לגולה מצאה הד בלב היהודי, ובודאי בלב יהודי חרדי, שמתפלל בכל יום שלוש פעמים ותחזינה עינינו בשובך לציון.

הרבנים והדיינים היו המארגנים והמעשים, אבל בקשתם מצאה תמיד הד. בראשונה נאסף כסף לטובת בתי יתומים בארץ ישראל בשנת 1874 [1].

אשור קבלת הכסף 28 טאלר ויותר מופנה ללויס שטילמן.

בשנת 1883 אוספים הרב קורף והדיין מאיר ברגל 233 מארק לסתם ארץ ישראל ומוסיפים עוד סכום כסף ליהודי אחד אישית בירושלים [2].

בשנת 1889 אוספים הרב ליב והדיין מ. ברגל 163 מארק לארץ ישראל וסכום נוסף לאותו היהודי הנזכר מקודם. הכסף הועבר לשם ע״י הפקידים ואמרכלים באמשטרדם [3].

בשנת 1895 מעבירים את תוצאות אוסף כספים לארץ ישראל לרגל קריאה, שהופיעה בעתונות היהודית בגרמניה [4].

בשנת 1897 מבקש „ידיד הצדקה" ברביטש — בעילום שם — לשלוח לארץ ישראל 20 מארק [5].

גם הרב דר. סלפנדי התומך הגדול לכל דבר טוב בארץ ישראל מקבל סכומים הגונים מרביטש לפעמים לפקודת מושב זקנים או תמחוי בירושלים. וגם לבנו הרופא דר. הוגו סלפנדי בפרנקפורט דמיין, שהמשיך בפעולות המבורכות של אביו, שלחו עוד כספים, וגם מטעם הקהלה נשלחה תרומה שנתית [6].

הרב דר. כהן חותם עוד בשנת 1922 בשהותו בברסלאו על כרוז שבקש תרומות לעבודה קונסטרוקטיבית בארץ ישראל מטעם הקרן על שמו של אהרון קובר בברסלאו.

אבל כל הפעולות האלה ובפרט האוסף של כספים היה ענין שחזר לפרקים, אבל לא הפך לדבר תמידי.

העזרה הזאת נשתנתה על ידי החברים של התנועה הציונית.

הגורמים הראשונים היו הסטודנטים, יליד רביטש היה פעיל בתנועה בברסלאו כבר בשנת 1904 תרומות לקרן קימת לישראל נתנו ברביטש אנשים, המתרימים

היו הסטודנטים פ. אוערבאך ומ. ויטנברג, שהתחילו את העבודה והפיצו את השיטה החל משנת 1909. לרגל שמחה במשפחת ברגמן ברביטש תרמו בשנת 1910 שלושה עצים [7].

בשנה הבאה ארגנו סניף של הציונים ברביטש והתחילו להפיץ את הקופה הכחולה, שהריקו באופן תמידי כמה פעמים בשנה. וכך הגיעו גם בדרך הזאת כספים לארץ ישראל. מספר הקופות הגיע עד לעשר ומעלה, וגם בתרומה חדשה לצרכי המחסור במלחמה השתתפו תמיד יהודים אחדים מהקהלה. שקלים נמכרו. הקהלה תרמה בשנת 1915 עשרה מארק ל„קרן עזרה לארץ ישראל" [8].

הסטטיסטיקה המובאת תדיר בעתונות הציונית מוכיחה, שהתרומות עלו ומספר הידידים שהראו התענינות חדשה לארץ האבות והעתיד גדל מתקופה לתקופה.

על חשבון היחס הזה של יהודי רביטש לארץ ישראל יש גם לזקוף, שרבים מצאו את דרכם לשם ורבים התישבו בארץ ושומרים לארץ אמונים עם הדורות הבאים אחריהם. נזכיר כאן שוב את דר. רופין.

פרק יא.

האנטישמיות בעיר

היחס בין יהודים ואינם יהודים ברביטש היה בדרך כלל טוב. הפולנים שמפאת דתם ומפאת לאומיותם נחשבו כשונאי יהודים, לא הראו מעשה שׂנאה בזמן שהפרוסים שלטו במחוז ובעיר. סו"ס היו גם היהודים וגם הפולנים האלמנט הפחות רצוי במזרח גרמניה. וזה כנראה השפיע לטובה על היחס בין שני העמים האלה.

מעטות העובדות, שיש לזקוף על חשבון אנטישמיות גלויה.

אמנם אחת העובדות שריד עוד מזמן הפולנים, ולא נשתנה גם תחת השלטון הפרוסים. עוד מהמאה הי"ז לא נתקבלה חברים יהודיים לארגון של הקשתים. אלה היו אנשים ששחקו בימים קבועים בקשת ובירִיות וחגגו במשותף חג שנתי גדול. בשנת 1871 הציעו לשנות את הסעיף הזה, שאוסר קבלת יהודים, אבל ההצעה לא הצליחה, והמצב נשאר, אע"פ שהעיריה תמכה בחברה הזאת במאתים מארק בשנה מכספי המסים, וחלק הגון של המסים שולם ע"י יהודים [1].

ביום הזכרון לקיסר וילהלם הראשון בשנת 1897 הניחו את אבן הפנה לאנדרטה לכבודו, יהודי אחד נתן את הסכום הארי לשם זה. הרב דר. כהן דבר בטכס. אבל כשגמרו את האנדרטה ורצו להסיר את הלוט ממנה, דרש היהודי הנדבן מר כהן ששמו יופיע שם. חברי העיריה התנגדו בכל תוקף והצליחו, הנדבן עזב את העיר עם כל הונו ועם כל רכושו עבר לברסלאו ופנה עורף לעיר מולדתו, שהיתה לו כפויה טובה כל כך [2].

אולי זה סתם גניבה או אולי גם כן סימן של אנטישמיות שפרצו בשנת 1909 לבית הכנסת ופתחו והריקו את קופת הצדקה בו [3].

אחרי הרצאה של הבנקאי לוי בחבר הרבנים של מחוז פוזנה נשלח על ידי הארגון הזה חוזר לועדת המסחר הרשמי [4], בבקשה להתיר ליהודים שומרי שבת, לעבוד ולהעסיק את פקידיהם ביום הראשון של השבוע בדלתות סגורות עד חמש שעות. מקודם התירו בכלל לפתוח את החנויות ביום הראשון כמה שעות לפני הצהרים, שלא בזמן התפלות הכנסיתיות, כדי להקל לקונים שבאו מחוץ לעיר דוקא ביום זה לעיר המרכזית והשתמשו בחפץ לב בהזדמנות לקנות ולהזמין דברים הנצרכים. חוק חדש אסר בערך בשנת 1908 את פתיחת החנויות ביום זה, ומכאן יש להבין את הפטיציה הזאת, שהצליחה להשיג רשיונות בערים רבות בגרמניה [5].

בעל בית חרושת ליאו בראן נבחר בשנת 1917 למנהל של ארגון מכבי אש בעיר, זה מנוי בעל אחריות רבה וגם סימן לכבוד רב [6].

כך היה המצב בזמן הפרוסים.

כששלטו הפולנים הפך כל הענין לרעה. כבר בימים הראשונים שולחו היהודים הזכרים למחנות הסגר ולא התיחסו להם טוב. כששוחררו התחילו להסית את

העם נגד הסוחרים בין היהודים, המצב הכלכלי ירד, ובאין תקוה לשפור נוסף לסבות אחרות התחילה העזיבה מהמקום בממדים גדולים, והנשארים סבלו משנאה וממעשה עלילות מאד מאד. כל ענין של בית הכנסת והעיקול הלא חוקי של בתים, שהיו רכוש יהודי או של הקהלה היהודית, גלו את לב הפולנים. מספרים שזרקו אבנים אל מספר היהודים שעמדו בראש השנה לפני בית הכנסת הסגור וחכו, שראש העיר יתן פקודה לפתוח את בית התפלה, ובינתים רחפה סכנה עליהם. ואם גם לא נאמר שזה מעשה עוין מצד תושבי רביטש, כי בכל מדינת פולין החדשה גברה האנטישמיות, בכל זאת, כאן לפני עיני השארית שהכירו עוד ושנהנו מהם מקודם, מופיעות כל העובדות באור מאד לא טוב.

ושוב הכירו היהודים חפי הפשע, שנאמנותם לדתם, גורמת פעולות של שנאה לאין שעור.

פרק יב.

המשפחות היהודיות ברביטש ופזורן

מה כונתו בפרק זה? נדבר ברורות. על יהודי העיר עברו שתי הגירות גדולות, שהרסו במדה רבה את יסודם ואת שלותם. משפחות ויחידים שהשתרשו בעיר רביטש, שישבו שם מדורי דורות, שנתנו חלק רב להתפתחות העיר ומוסדותיה, היו צריכים לחפש מקלט לרגל החוזה מורסאי, שהביא את העיר לידי הפולנים.

מעט לקחו אתם, למקום החדש, בו חסרו דירות, בסביבה שסבלו הם וכולם מתוצאות הרעות של מלחמת כמה שנים ומלחמה בלי נצחון עם קרבנות בנפש וברכוש, ועוד האינפלציה בגרמניה, שמעטה את הרכוש הכספי והכבידה על האפשרות להתאקלם ולמצוא מקורות לפרנסה הגונה ומספיקה.

אמנם כולם או רובם היו אחים לצרה ובמקומות רבים, כמו בברלין ובברסלאו מצאו קרובים וידידים, אבל בכל זאת כל אחד היה צריך להתחיל מחדש.

ואם אפילו במשך הזמן בססו שוב את חייהם בטוב, באה שנת 1933, ושוב נהרס הכל.

עכשיו אחזה ידם במקל נדודים, לא כדי להגיע למקום קרוב, למכירים וסביבה, ששפתם הבינו. כעת עברו כמעט כולם את גבולות הארץ, בה נולדו, וקוו למקלט בארצות ששמם כמעט לא הכירו ולסדרי חיים שהיו רחוקים מאלה שרגילים היו בארץ קרובה, או רחוקה, גם מעבר לים, גם בארץ ישראל וגם בארצות חדשות, ומי יתן שהיה ככה. רבים לא יצאו את ארץ האויב ומצאו את מותם שם או במקומות שלהם הגלה אותם הצורר, אחרי ענויים רבים ובקרבנות על קידוש השם במלוא מובן הבטוי.

איפה כעת שרידי המשפחות שישבו בשלוה ובבטחון ברביטש?.

אין לצערי ביכולתי לספר על כל המשפחות יוצאות רביטש, כי רבים — אין זכר מהן, ורבים רק הדור השלישי בחיים ואינו מעונין למסור ידיעות על גורל ההורים והזקנים.

ממשפחת ברגמן, הזקן נפטר ברביטש בגיל של 94 באפריל 1910 ואשתו מבית פרידמן בקריבן בגיל של שבעים וארבע בשנת 1895, ומבנם רוברט, שעזב את רביטש כבר בשנת 1913 ועבר לברסלאו, נשארה הבת מינה אשת הפרופיסור מרטין נוטמן בבריטון מס. ארצות הברית. היא גרה כעת בברוקלין, ניו יורק [1].

בת האופה הידוע פרידלנדר, אשה ישישה, גב. פרידה רוטשילד, גרה בחיפה ושמחה שחלק מילדיה גם בארץ ישראל [2].

לוציה ווייס מבית דניאל גרה בצילי. אגנס ווייס נשואה לזיגפריד פרוידנטל בירושלים [3].

שרידי משפחת שטרנברג גרים בצילי [4].

ארנסטו אבר, שכתב זכרונות יפים על עיר מולדתו רביטש, גר כעת בסאו פאולו [5].

רכה, בת הרב דר. י. כהן, נשואה למר פינק, גרה כעת בתל־אביב [6].

יוליה כהן, בתה של מרקוס כהן היתה נשואה להרב דר. נתן הופמן, שהיה שנים רבות מורה בבית מרקוס כהן ברביטש ונפטר כרבה של העיר ניישטטין כבר בשנת 1894. הגברת הופמן יוליה מבית כהן נפטרה בברסלאו בשנת 1932. להרב הופמן זה היו שלושה ילדים: הבכור משה הופמן נפל חלל במלחמת העולם הראשונה ברוסיה, הבת רגינה הופמן נפטרה כרופאה בשנת 1924 והבן השלישי דר. מרקוס הופמן נפטר ככימאי בשנת 1959 בפרלאי אנגליה [7].

למשפחת גרדנביץ שייכת הגברת לאה איזאק, כעת בתל־אביב, שעזבה לפני כחמישים שנה את רביטש, חיתה כשלושים שנה בהמבורג וגרה זה עשרים ושלוש שנים בתל־אביב [8].

ממשפחת גולדשמידט, שחיתה מקודם גם בקרוטושין ובבריץ, נשאר רק הדר. גיורג גולדשמידט, שנולד בגירכן על יד רביטש בשנת 1883, גמר את חוק למודיו באוניברסיטה בברסלאו וקבל בשנת 1906 שם את התואר דר. לרפואה. מאז עברו עליו ענינים רבים, בברסלאו עסק במסחר, במלחמת העולם הראשונה הצטיין, נרדף על ידי השולטים החדשים בגרמניה עבר לבוליביה ומשם שב למקצועו והיה, באחרונה רופא בקבוצת דברת ע"י עפולה. הוא עוד קשור מאד לרבים ולכל המשפחות משם. אמו שהיתה פעילה כמו ברביטש כן גם בברסלאו בחברה קדישא כגבאית הראשית, נפטרה בברסלאו בשנת 1936 ונקברה שם בכבוד רב. כך היו יכולים להציל שיירי קרוביו בגרמניה. אחיו היחיד הוגו נפטר בגיל של שלושים שנה בשנת 1908 ברביטש [9].

על משפחת גולדמן מרביטש מודיעה גברת אדיט שיל מבית גולדמן, שמושבה בשיקגו. הוריה מקס גולדמן ודורותיאה מבית רוזנבאום יצאו את רביטש בתחלת המאה הזאת. חברי המשפחה יצאו גם לבריזבן [10] באוסטרליה והגיעו שם לעושר רב. דר. הנס גולדמן יושב עכשיו במילבורן.

בהקדמת החלק הראשון של ס' „חזקה רבה" נאמר:" הרב המחבר ספר הלז ה"ה הגאון מוה"ר ר' יעקב ליב קראך זצ"ל נולד בשנת תקע"ט בעיר ראוויטש אשר היתה אז קהלה גדולה ומפוארה מלאה חכמים וסופרים. אביו הדריך את בנו על ברכי התורה והיראה וחינוכו עשה פרי, כי גם במעלליו יתנכר הנער ועוד בימי ילדותו חשקה נפשו בלימוד התורה. מלמדיו ורבותיו בעת ההיא נודעו". ספק גדול יש להטיל בהשערה שלמד גם בישיבה של רבי עקיבא אייגר בפוזנה, כי אע"פ שמזכיר אותו פעמים רבות אינו מכנהו בשם רבי ומורי.

ר' י. ל. קרוך למד ברביטש אצל רבי אהרן יושע אליהו בן הרב הגאון שלמה דוד אב"ד בגלונא רבתי שישב על כסא הרבנות דק"ק רביטש משנת תקע"ד עד תר"ו. קרוך הצעיר עבר מרביטש לברסלאי ולמד שם הלכה בישיבה של רבי

יעקב יהודה פאלק ונשא את בת הרב בילה לאשה. בראשונה עסק שם במסחר, אבל אחרי שנים מעטות משך ידיו מעסק והקדיש את כל עתותיו ללמוד התורה. מברסלאו עבר ר׳ י. ל. קרוך ללייפציג כדי לחיות בסביבת בנו ר׳ שמעיה. שם נפטר בן ע״ט שנה בכ׳ תשרי תרנ״ח ונקבר כרצונו בברלין. נכדיו, בני ר׳ שמעיה, בנקאים בלייפציג, התחילו בשנת תרפ״ז להוציא את הספר חזקה רבה של עטרת ראש המשפחה ומצאו עורך הגון וראוי לדבר בחכם הרב פנחס יעקב בן ראובן הכהן בלייפציג, שחתם את ההקדמה לכרך הראשון בלייפציג בשנת תרפ״ז בחודש סיון. זה החלק הראשון על אורח חיים. כך הנציחו יפה את שם אביהם הדגול. במשך שנים מעטות יצאו כששה חלקים וחולקו חנם אין כסף לרבנים, לתלמידי חכמים, לישיבות ולבתי המדרש. תחת שנוי השלטון בגרמניה הפסיקו, לא גמרו [11].

צאצאיהם של המשפחה יושבים כעת בירושלים ומנהלים את המלון ארץ צבי — הולילנד.

ברביטש ישבה שנים רבות מאד משפחת בארון. רוזיל בארון, הזקנה מבית ניישטאדט, היתה ילידת יוטרושין, קהלה קטנה, במחוז רביטש, היא ובעלה שלמה בארון נולדו בשנת 1832, משנת 1860 ישבו רוב חברי המשפחה ברביטש. הבן שמואל שכבר נולד 1860 ברביטש היה נשוי משנת 1892 ליני מבית הארטמן, בתו של ד. הרטמן מאוסטרובו אישיות בעיר ובסביבה. הגברת הזאת יני בארון נשארה ברביטש כשריד אחרון מכל יהודי העיר והקהלה, ביתה היה פתוח אז כמו מקודם ביחוד לאלה מיוצאי רביטש, שנזדמנו לעירם כדי לקיים את מצות „קבר אבות". סוף סוף גם היא עזבה את העיר בספטמבר 1939 ועלתה לארץ ישראל לבתה מרגרטה ורמוט, אשת הרופא דר. ורמוט בהרצליה. שם הלכה הזקנה הזאת לעולמה בחודש מאי שנת 1947. כל רכושה בעקר טחנת הקמח הידועה של בעלה השאירה ברביטש. לפי דברי הבת הגב. ורמוט, לא קבלו יהודי פולין זכות לגור בעיר מתוך אנטישמיות מיוחדת של ראש העיר [12]. הבן איזמר בארון נפל במלחמת העולם הראשונה באפריל 1915 בצרפת.

ממשפחת פגיל גרו שני אחים ברביטש, צבי הירש היה נשוי לדורותיאה וינר מבייטן, נפטר בזמן מלחמת העולם הראשונה. שני בנים היו להם: אחד היה רופא בברסלאו ובארצות הברית, שם נפטר בשנת 1958. אחיו ארטור חי בישראל.

אחיו של צבי הירש יצחק פגל, נולד בקמפין, אבל חי זמן רב ברביטש. הוא חגג את יום הולדת השמונים בתל־אביב. בשנת 1960 [13].

שרידי משפחת זקש גרים בתל־אביב. יוליוס זקס נולד בשנת 1826 בגרוס טשיראנו על יד רביטש ונפטר בברסלאו בשנת 1891. אשתו אמליה לבית רוטשטיין נולדה ברביטש בשנת 1836, ונקראה בפי העם היהודי ה„גבאית זק״ש" עבור התמסרותה בחברה קדישא נפטרה 1909 המשפחה עברה לברסלאו ושם נולדו כל הילדים. הנכד גם בשם יוליוס זק״ס חי בתל־אביב עתונאי ומנהל האמנותי של

בית ישראל בתל־אביב [14].

האחיות של יוליוס זקס חמש במספר יצאו בשנות השבעים לארצות הברית ונשארו שם. בנו הרופא דר. אלברט זקס הראשון חי בברסלאו. הנכד יוליוס זקס, קרוב להרב דר. כהן מצד אמו [15].

החזן ברלינר בבית הכנסת ברחוב דרזדין בברלין היה מקודם חזן ברביטש [16].

בעיר רביטש נולד המורה זיגפריד סנדר, בנו של שיה (ישעיה) סנדר. הוא בקר את הסמינר הסימולטני למורים ברביטש והיה רוב ימיו מורה בפוזן, לבסוף בברלין, וחי בשיבה טובה כעת בירושלים. אשתו היתה בת החזן הלישקובסקי, ובתם רוזה זמרית ידועה ועתה מורה למוסיקה בירושלים [17].

יחד עם אביו רבי עקיבא איגר בא בנו אברהם מליסא לרביטש, לקח שם לאשה את יוכבד ליטאוער וחי רוב ימיו ברביטש והתפרנס לא מרבנות ולא משום משרה תורנית [18].

כמעט מאתים שנה ישבה משפחת ויטנברג ברביטש. שמואל ויטנברג נפטר בה׳ תשרי תקס״ה 1905, בנו אברהם נפטר שם בשנת תקצ״ד, בנו רפאל נולד ברביטש בחנוכה תקפ״ד ונפטר שם בי״ג אייר תרמ״א. בנו של רפאל היה אברהם אדולף ר. ויטנברג, שנולד בח׳ סיון תרי״א ונפטר בי״ט מנ״א תרע״ה. בנו של אדולף היה שוב רוברט ויטנברג, שנולד ברביטש בכ״ג מנ״א תרמ״ח ונפטר בירושלים כ״ד אדר א׳ תשי״ד 1954. הוא היה מסור לקהלתו ולכל קדשי הקהלה עוד כשש שנים בזמן הפולנים והציל רכוש רב וגם את קיום בית הכנסת, עד שיצא בשנת תרפ״ה לברסלאו ומשם עלה תרצ״ח ארצה עם משפחתו. אשתו אלה, בת הרב דר. יעקב פריימן — הולישאו, פוזנה, ברלין, גרה בירושלים [19].

אחיו של רוברט ויטנברג עורך דין דר. ויטנברג שגר בתל אביב נפטר בקיץ 1961.

משנת 1858 גר ברביטש לויס הילזן, בעל בית חרושת וחנות לצרכי כתיבה. הוא עבר בערך אחרי עשר שנים, לפרנקפורט דמיין ועסקו היה שם ביין. בפרנקפורט נולד כבן שני יוליוס הילזן בשנת 1873, ידוע כמומחה לבית הקברות היהודי בפרנקפורט וכהיסטוריון לאמנות ולדברים שונים. פרופיסור הילזן נפטר בפרנקפורט בשנת 1931 [20]. אשתו נפטרה בישראל, בתו חיה בישראל.

קיים אילן יחס לא שלם למשפחת פש, השם כנראה מהקצור פ״ש ז. א. מפריי־שטדאדט, אילן יחס זה מתחיל מרפאל משה פש, שנפטר בשנת תקצ״א ב׳ שבט. בנו היה שמעון פש נשוי לרוזליה איזאק, ובנם היה מוריץ פש נשוי ללאורה רייכנבך. רוב הילדים של הזוג הזה נולדו וגם נפטרו ברביטש, אבל הדור השני חי וגר בברסלאו ובברלין, ביניהם הזכרנו כבר את דוד פש, הישיש. נכד של שמעון פש היה הרופא דר. ארנסט פש בברסלאו שנפטר בכפר מנחם בישראל בשנת 1952, ושם גם נפטרה אשתו מרי מבית שלזינגר. בנם שמעון פש גר כעת ברשפים בישראל.

את אילן יחס המקורי קבלתי משמעון פש ברשפים. הוספתי דבר מה מידיעותי [21].

משרידי הריקטור כהן גר פריץ ליונברג במונטיבידיו. סבתו אמליה כהן חונכה ברביטש והיתה המורה הראשונה היהודית, שקבלה רשות לעבוד בבתי הספר המעורבים. אמליה כהן נשאה למורה דר. ליונברג, ושניהם פתחו בברלין בתי ספר פרטיים. שניהם נפטרו בברלין, הוא בשנת 1901 והיא 1905. להם היו ארבעה ילדים שנולדו בברלין. בנם המפורסם היה הרופא דר. ריכארד ליונברג, מומחה לאף אוזן וגרון, שנפטר בשנת 1925 ובנו של הרופא הזה הוא פריץ ליונברג פיזיותרפויט במונטיבידיו.

מלבד הבת אמליה היו לריקטור כהן עוד ששה ילדים. שני בנים היו עורכי דין [22].

עליזה הפנר לבית מיחלק יודעת לספר פרטים מעטים על משפחת אביה, שנפטר לפני ארבע שנים. סבה קארל ואחיו יוליוס פתחו ברביטש בית חרושת לסיגרות, שבא אחרי כן לידי הבן זיגפריד מיחלק, שנולד ברביטש בשנת 1887. בשנת 1922 עבר זיגפריד לברסלאו. אח ואחות שלו היו קרבנות השואה, אחות אחרת נפטרה בשנגחאי ורק אח אחד נשאר בחיים בפריז. עליזה נשואה לאכר פריץ הפנר בעל האחוזה ניינדורף ע״י ברלין ועברה משם עם בתה היחידה ועם ההורים למונטיבידיו [23].

אמה של קיטה הפנר, אמליה כהן היתה בתה של יועץ המסחרי כהן בעל בית חרושת לדלתות תנורים ברביטש, הוריש את עסקו לבנו שלמה והעביר אותו אחרי שנת 1919 לברסלאו. אמליה כהן נשואה הפנר נפטרה בברלין בשנת 1943. רוב ילדיה מתו כקרבנות השואה [24].

בתל־אביב גר בגיל של שמונים וארבעה שנים יעקב ריינברג. הוא זכה להיות הראשון שעלה לתורה בבית הכנסת החדש בשנת 1890 כבר מצוה. אביו היה מנהל של בית חרושת לסיגרות ברביטש בשם מ. גליקמן קליסקי, בו היו עסוקים למעלה ממאה פועלים. בית חרושת זה נבנה קרוב למועדון הקצינים של גדוד 50, שחנה ברביטש. להוריו היו שמונה ילדים והוא האחרון שנשאר עוד בחיים. המשפחה עברה בסוף המאה הקודמת לברלין.

בנו ואשתו של י. ריינברג כבר אינם בחיים, רק שני נכדים יש לו כאן בישראל. ריינברג זוכר עוד פרטים על גדולי הקהלה. הוריו גוסטאב ולינה ריינברג, קבורים בבית הקברות בברלין. אבל הורי הוריו מצאו פעם את מקום מנוחתם ברביטש [25].

בת הרב דר. שמעון צבי דייטש, מורה פרטי ברביטש, נשואה להרב דר. ז. הנובר וגרה באחוזה — חיפה [26]. נפטרה בחיפה בקיץ 1961.

מצאצאי מר בנימין טודמן עוד בחיים הגב. הילדגרד בירמן בניו יורק. אמה רגינה היתה נשואה לאלפרד ביק, בן הרב דר. שלמה ביק בליסא. הילדגרד בירמן, שלא נולדה ברביטש בקרה בצעירותה את קברי המשפחה ברביטש וזוכרת את

קבר של בנימין טודטמן, של פרידריקה טודטמן לבית רוזנטל ושל דורותיאה בראן לבית טודמן[27].

היא יודעת גם לספר על שמואל רוזנטל ברביטש ועל בנו משפטן בעל שם דר. ארנסט רוזנטל, שנפטר בטריזינשטאדט. הילדגרד בירמן היתה מורה ונשואה לדר. ג. בירמן, כעת היא אלמנה וחיה עם בנה היחיד לודביג בירמן בניו יורק[28].

ברטה וילדה בניו יורק בת שמונים יודעת לספר על אבי זקנה הסוחר וולף אקמן שנולד ברביטש בשנת 1788 ונפטר שם בשנת 1870, ואשתו אסתר מנדלסון בת הרב מיכאל מנדלסון שכהן בפרנצלאו ונקבר בברלין. בנו היה יוליוס אקמן, רב ועתונאי בניו יורק שהזכרנו למעלה. עוד ששה ילדים של וולף אקמן נולדו ברביטש, הצאצאים גרים כמעט כולם בארצות הברית[29].

שלוש משפחות ליטוויץ התישבו ברביטש: 1. מאקס ליטויץ — עסקו במשקאות חריפים, 2. ברנהארד ליטויץ היה סוחר סוסים 3. שמעון היה סוחר ונשוי לפלורה גוטשדט ממשפחה ותיקה בעיר. אביה של פלורה גוטשדט החיט יוסף גוטשטאדט עזב את רביטש עם חמשה ילדיו בשנת 1849, וחזר מארצות הברית אחרי כמה שנים רק עם בתו הצעירה פלורה, שנשאת לשמעון ליטוייץ, שבעה מילדיו קרבנות השואה, רק בן אחד בחיים בסן פרנציסקו ושמו כעת מאקס לסטר. אחרי נדודים רבים הגיע מברלין עם משפחתו בשנת 1941 לארצות הברית. בידו עוד תמונה מבית הוריו[30].

משפחת רבת ילדים היתה משפחת רוטשטיין, רובם נולדו ברביטש ומעטים נשארו שם. שמואל רוטשטיין וחמשת ילדיו חיו ברביטש, בתו הצעירה בטי היתה נשואה לדוד שטרוק, יליד פילינה, אחיו של הרמן שטרוק. האלמנה בטי שטרוק לבית רוטשטיין כעת בת פ״ח שנה חיה בחיפה[31].

ממשפחת גולדשמידט — ראש המשפחה נולד בבריץ בשנת 1809 ונפטר כנראה בקרוטושין —, בנו השני יוסף נפטר בכסלו תרס״ח, והיה נשוי ללינה שפס בקושמין, שנפטרה בברסלאו בשנת תרצ״ז, אשה צדיקה ובעלת מעשים רבים וטובים כמתעסקת בחסד של אמת. ילדי הזוג היו: הוגו גולדשמידט, נפטר בשנת 1908 נשוי לאולגה כהן, שנפטרה בחיפה בשנת 1958 ונקברה בטבעון. בנם השני דר. גיורג גולדשמידט מוכתר בכתר רופא כללי ובכתר רופא שניים, נולד בשנת 1883 בגירכן על יד רביטש וחי ברביטש, במלחמת העולם הראשונה היה רופא גבוה בצבא, עזב את ברסלאו בשנת 1939 ועלה לגדולה בבוליביה בצבא הבלגי וחי במדינת ישראל משנת 1955, כרופא בקבוצת דברת על יד עפולה ובפנסיה זה כמה שנים, שם גם בתו חוה נשואה.

הילדים האחרים של יוסף גולדשמידט חיו במקומות אחרים של מדינת פוזנה.

למשפחת בראן הידועה שייך כנראה גם כן יוליוס בראן שנולד ברביטש 1862 ונפטר בברלין 1920. גם שני אחיו לודביג ווילהלם נולדו ברביטש, כמו כן אחיותיו קלרה והדביג. ליוליוס בראן היו חמשה ילדים מנשואין הראשונים, אבל

רק הבכור פריץ נולד ברביטש. הוא נפל חלל בשנת 1915, בנו קארל בפילדלפיה מוסר פרטים על המשפחה, אחותו הרטה נשואה ברקיץ חיה בפרו [32].

לא יכולתי להשיג ידיעות מדויקות על הורי הדר. קילטר, רב בדנציג, ומקודם בפוסטדם שנפטר בשנת 1926. בספר שיצא לזכרו לא נזכרה עיר מולדתו [33].

בתה של לוינזון, בעל בית חרושת לליקרים ולחומץ, חיה במונטריול, קנדה [34].

מבני הפסל יוליוס בן ר' שלמה ניישטאדט חיים אחד בניו יורק בשם ארטור, שלמד בראשונה בישיבה של הרב ברייער בפרנקפורט דמיין, השיג את דר. באוניברסיטה בגיסן, עבד בפילאנטרופין בפרנקפורט ועבר אחרי מלחמת העולם הראשונה למסחר בברלין, אחרי שנשא לאמה וולף משרים. 1941 עזב את גרמניה וקבל משרה הגונה בשנגחאי בטפול באניות ובצוות של אניות שהכריחו להשאר במימי סין לרגל מלחמת העולם השניה. ב־1949 בא לניו יורק והתפרנס בעבודות שונות. זה שנים מספר ניישטאדט בעל קורא וחזן בהזדמנויות וביחוד בימים נוראים, תפקיד שמלא כבר בברלין בשנים מ 1938—1941. אחיו גר בפרנקפורט. החזן זיגפריד ניישטד שנפטר בברלין 1927 היה גם כן בנו של יוליוס ניישטד ונולד ברביטש [35].

הגברת רגינה ניישטדט מרביטש היתה נשואה לדר. שפייער בפרנקפורט. שני בנים נשארו בחיים [36]. אחד רב בציריך.

נספח א.

מתוך „ספר החוקים על מכון לענשים ברביטש".

הספר הזה הופיע בברלין בשנת 1835 ומביא בכרך גדול בן כמה וכמה סעיפים את כל החוקים והמנהגים של בית הסהר זה בפרוטרוט.

בסעיפים אחדים דנים על מצב היהודים בבית הזה ועל האפשרות הנתנת להם לקיים את דיני ישראל גם כשהם אסורים בבית הסהר.

סעיף 108: לאנשים בני דת ישראל אינה יכולה להנתן אפשרות לשמור על השבת באופן מיוחד, כי זה אינו מתאים לכל סדורי הבית, כמו כן אי אפשר להכין להם בנפרד אוכל לפי מנהגי דתם; אבל מותר להם להתאסף בליל שבת שעה לפני שסוגרים את שערי הבית, בחדר מיוחד לשם תפלה. כמו כן לא ישתמשו בהכנת מאכלים לנענשים יהודיים בבשר חזיר... סעיף 110: רק בארבעה הימים הקדושים של חג הפסח יהיו היהודים חופשים מן העבודה ויתירו להם להתפלל בחדר מיוחד תפלת החג. בחגים האחרים מותר להם להתאסף בערב הקודם, כמו בליל שבת, שעה לפני שסוגרים את שערי הבית, לשם קיום תפלה בצבור. סעיף 111: מלבד זה מקבל מנהל בית הסהר את הרשות, להתיר שיביאו ליהודים בבית הסהר בפסח מאכלים, שבושלו לפי הדינים המיוחדים של דתם, מאחיהם היהודים

הגרים מחוץ לכותלי בית הסהר, אמנם יש לשמור על כל חוקי זהירות ובשום אופן לא להתיר, להביא להם משקאות המשכרים.

הסעיפים האלה הם חלק של פרק מיוחד, שיש לו הכותרת: ההשפעה על תקון המדות של הנענשים בנוגע לדת ובנוגע לנימוס. הסעיפים 88 עד 111 מיועדים לענין זה.

בהתאם לדרישות של ספר זה — הנהיגו הרבנים להתפלל עם היהודים בבית הסהר שעה אחת לפני כניסת השבת. מוסיפים, שעל ידי זה קבלו היהודים האלה היתר, לגמור את עבודתם מוקדם בערב שבת ולא באו לחילול שבת בשעה זאת.

מאחר שבית הסהר הזה היה מרכזי, ישבו לפעמים שם יהודים לא מעטים וההוצאות לאוכל כשר לפסח היו גדולות עד כדי כך, שהקהלה בקשה תמיכה מיהודים אחרים, וקבלה אותה גם [1].

נספח ב.

העזבונות בקהלה [1].

כבר דברנו שמספר רב של עזבונות נתנו לקהלה. אחדים מהם נזכרו בספר של דר. כהן [2]. רשימה יותר מפורטת, שמביאה גם את סכומי כסף, שעמדו לרשות מנהלי העזבונות, נמצאת בדין וחשבון של הקהלה בשנתון שנת 1913 [3], ומשם נעתיק, בהוספות פרטים כל עזבון ועזבון ובהערות נביא את שמותיהם לפי המקור:

1. הקדשה של מרגוליס נחלקת לד׳ דברים: 1. הלבשת יתומים עניים, תקציב 450 מארק. 2. לטובת כלות עניות, תקציב 500 מארק. 3. לטובת כלות קרובות למקדיש. תקציב 450 מארק. 4. ליין לשם קידוש בבית הכנסת ולנרות שם, תקציב 52 מארק [3א].

2. הקדשת שטילמן [4], נחלקת גם כן לד׳ ענינים: 1. לחיילים, אלמנות של חיילים, בלי הבדל של דת, רשות החלוקה, בידי מנהיג המחוז. תקציב 300 מארק. 2. לטובת קרובים בכלל וקרובים שברצונם לסדר להם פרנסה. תקציב 6000 מארק, ברשותו של בנק לוי. 3. לצורך הסקה בבתי העניים תקציב 80 מארק. 4. הקדשה לימי הזכרון של המשפחה, ז. א. המקדישים, ברשות בנק לוי, תקציב 240 מארק.

3. הקדשה של יצחק ופיליפ טודטמנן לשם בית מקלט [4א] נחלקת לשלושה ענינים: 1. דירות בשכר דירה זול תקציב 120 מארק [5א]. 2. לכלות עניות, תקציב 300 מארק. 3. לימי הזכרון של המקדישים, תקציב 510 מארק.

4. בית מקלט על שם גוראוער [5], דירות בחנם. 220 מארק.

5. הקדשה של דר. יוליוס אקמן לתמיכה בעלי אומנות עניים בין היהודים, תקציב 100 מארק.

6. הקדשה של י. ל. קרוך לטובת ספרים עבריים ולימודים בעברית, תקציב 120 מארק.

7. קופת צדקה לטובת עניים בעיר ממר עמנואל פיק, תקציב 500 מארק.

8. הקדשה של וולף וסרפינה אש לבנין מקוה, בסכום של 20000 מארק. הבנין עומד ויהודים עניים יכולים להשתמש בו בחינם.

9. הקדשה של רפאל וברטה כהן להעלות משכורת יהודי תלמודי. 300 מארק התקציב [8].

10. הקדשה של רפאל וברטה כהן לכלה אחת עניה, וליולדות ולהלבשה לחולים, תקציב 400 מארק.

11. הקדשה של לואיס פרנקל, המטרה לא צוינה, תקציב 775 מארק, לפי דר. כהן ההקדשה הזאת לטובת כלות עניות.

מכספי עזבון קרוך מקבלים ילדים עניים ספרי למוד וגם סדור תפלה [9].

מלבד אלה העזבונות קימים בקהלה עוד 40 עזבונות קטנים. אין פרטים עליהם וגם שמות המקדישים לא נזכרים.

נספח ג.

דוגמאות מ„ספר המזכיר" של הקהלה ברביטש

נספח ג. דוגמאות מ„ספר המזכיר" של הקהלה ברביטש.

אין לספר הזה שער מיוחד, אין להכיר, אם הספר סודר מטעם הקהלה או מטעם החברא קדישא של הקהלה. כתב יד אחיד רשם כעשרים שנה ויותר את הנתונים לפי דוגמה שוה. אחרי כן כתבו אנשים שונים ולא במדה שוה. רוב הרשימות נרשמו בכתב מרובע, וקל לקרוא את השמות ואת התאריכים, בשנים האחרונות, לא דיקו והנתונים אינם מלאים.

הספר מתחיל בשנת תרל"ג 1873 — ומסתיים בשנת תרצ"ח—1938. אבל תיכף אחרי הנפטר הראשון של תרל"ג, אינו מופיע שום שם עד תרמ"ב. גם בזה אין אחידות: לפעמים מזכירים גם את שם האב, לפעמים לא, לפעמים אם הנפטר איש חוץ רושמים את זה, לפעמים לא. את התאריך הכללי רושמים רק לעתים מאד רחוקות.

בכל זאת על אף הלקויים לפנינו רשימה בעלת ערך למשפחות שנקברו ברביטש ומכל שכן היום שכמעט אין זכר לבית הקברות במקום.

והנה נראה:

אשה מ' מאלי בת הח"ר צבי אשת הח"ר מיכאל הלוי, יז אלול תרל"ג.

הח"ר מיכאל בה"ר אליה' הלוי מיכאלעק, ח שבט תרמ"ב.

הילד שלמה בן הח' ר' חיים ניישטאדט, טו טבת תרמ"ב.

אשה גאלדה בת הח"ר לעמיל, יום ג' יט טבת תרמ"ב.

הח"ר מאריל בן הח"ר שלמה העלד, יום כא שבט תרמ"ב.

הבתולה ראצה בת מו"ה ר' ברוך גראדעוויץ, יום ד, שבט תרמ"ב.

אשה טעראזה בת הח׳ ר ישעי פרוישטאדטער, ה׳ ניסן תרמ״ב.
הח׳ ר׳ שמחה ווייס, יום ה׳ ד׳ אב תרמ״ב לפ״ק.
ר׳ יוסף יאזעף מפלעשן, יום א׳ דפסח תרמ״ג לפ״ק.
אשה לייכה בת א׳ מ׳ הרב ר׳ רפאל גראדענוויץ, ה׳ ניסן תרמ״ג.
אשה חנה א״ר שמשון גאלדמאן, יז טבת תרמ״ח.
הח״ר קלוינימוס בן הח׳ ר׳ יאקוב אוללענדארפף, ש״ק י׳ שבט תרמ״ו.
אשה הידל אשת ר׳ ליב ראטשטיין, זין אלול תרמ״ו.
אשה פיגלכה א״ר מאניס ניישטאדט מגרכען, י״ז שבט תרמ״ח.
הח׳ ר׳ צבי הירש ב׳ הח׳ ר׳ שמיה קראך, ר״ח כסלו תר״נ.
אשה דאבריש בת הח״ר צבי שטיללמאנן, כ״ו כסלו תרנ״ד.
אשה beerdigt in Breslau אשת הח׳ ר, זאלי בלוי אייר תרנ״ה.
אשה פריידא אשת הח״ר יעקב מאטהעוס, ט״ו טבת רנ״ו.
הח׳ ר׳ ישעי׳ בן הח׳ ר׳ יאקב הכהן זאנדער, ביום ה׳ כ״ב חשון תרנ״ז.
ר שמשון בן הח״ר ליב איוז לאדאן הכהן, ויו אדר ב׳ תרנ״ז.
אשה מלכה אשת הח״ר שמואל וויטענבערג, כ״ח חשון תרנ״ט.
אשה רבקה טוך בת החר שמואל קאנטאראוויטש אשת הח״ר ר מרדכי טוך,
נפטרה ביום ויו ניסן תרס״ה—1.4.1905.
הבחור מאיר בן מו״ה גבריאל יהודה שערעק מרייזען, ב׳ תמוז תרס״ב.
אשה אסתר ווייס בת הח״ר בצלאל מבארעק, ח׳ אדר א׳ תרס״ח.
אשה טריינא מיכעל בת הח״ר יחזקאל טאדטמאנן, כ״ג סיון תרפ״ט.
אשה בילה נייפעלד בת הח״ר פריעדמאנן מקאבלין, ז׳ אדר תרע״ב.
הח׳ אברהם יהודה בן הח״ר יהושע פאגארזעלסקי הכהן, ד׳ ח״מ סכות תרע״ד.
הח׳ ר׳ מרדכי בן הח׳ ר׳ יצחק איצק שווערזענסקי, ביום ז׳ טבת תרע״ד.
liegt in Gostyn.
מורנו ר׳ חיים בן מור׳ הרב ר׳ מאיר בערגעל, נפטר ב׳ כסלו תרע״ה.
הח׳ ר׳ ליזר בן הח׳ ר׳ הירש היילבראן, נפטר במלחמה, ב׳ דר״ה תרע״ו.
אשה אסתר האמעל בת מורנו טוביה בערנשטיין, כ״ה שבט תרע״ח.
הבתולה מעריל בת הח׳ ר׳ שמואל קראך, ט״ו תמוז תרע״ט.
הח׳ ר׳ חיים בן הח׳ ר׳ יעקב העפליך, נפטר ג׳ שבט תר״פ.
הח׳ ר מנחם בן מו״ה משה פיקק, נפטר כ׳ שבט תר״פ.
אשה פרידלענדר אשת הח׳ ר׳ בנימין, חסר התאריך!!
הח׳ ר׳ שלמה בן הח׳ ר׳ יוסף יהודה הלוי ז״ל, נפטר ביום ו׳ י״ב אלול — כנראה
שנת תרפ״ה ונקבר ביום ג׳ ט״ז בו.
האשה יהודית בת הח׳ ר׳ שלמה רינקעל, נפטרה ביום ט״ז מנחם אב תרפ״ט
ונקברה בכבוד גדול ביו א׳ י״ט מנחם אב תרפ״ט, בעיר ברלין.
האשה יהודית שנעלל בת הח׳ רח יהודה ז״ל, נפטרה ביום ש״ק י״ח שבט תרצ״ח
בברעזלוי. Schwiegermutter von Kallmann Neustadt.

הח' ר' יצחק זאב בן הח' ר' יוסף יהודה, מת ביום... מעיר שכגו אמריקא.
Neustadt. Sohn von Julius Neustadt. gest. in Chicago.

ד. נספח כתב אזרחות

נספח דכתב אזרחות.

בשמאל יש חותמת עם האריה הפרוסי באמצע ומסביב דמי הכתב — חצי טאלר ו־15 גרושים.

אחרי כן מתחיל הנוסח ככה:

מאחר שלפי תקנות החוק הוזמן הנה מר איזאאק ריזל, שמחויב להשיג את זכות של אזרח בעיר וגם הוכר כראוי לזה, סוחר ובעל בית מרזח, לשם השבעה וגם הופיע אישית ומאחר שגם נשבע בשבועה הזאת: ׳אני איזאאק ריזל, נשבע באד אלו י ישראל, שאכנע באמונה ובציות להוד מלכותו מלך פרוסיה, אדוני החונן ביותר, אציית לפקידיו בחפץ לב, אקיים את חובתי בתור אזרח בכנות מלאה, ואפעל לטובת המלכות והעיר, לה אני שייך, בכל כוחותי; כן יהיה השם בעזרי, אליו אני מתפלל׳, כאן לפנינו. אנו מכריזים שמר ריזל ראוי לכל זכויות, שהן זכויות כל אזרח בעיר הזאת, ויש לו חלק בכל מעשים טובים, וצוינו לסדר לו להאמנת כולם וגם להכרת כולם את כתב אזרחות הזה יחד עם החותמת הרשמית ועם חתימת ידינו הרגילה, ומוסרים לו את זה.

רביטש, תשע לפברואר 1836.

העיריה.

חמש חתימות, שקשה להכירן.

בשמאל למטה כתוב: חותמת של העיר רביטש, והכתובת הזאת „כתב אזרחות לסוחר זעיר איזאאק ריזל״.

הערות

פרק ב. האוכלוסיה היהודית.

1. Geschichte der jüdischen Gemeinde Rawitsch von Rabbiner Dr. John Cohn, Rawitsch (Berlin, Verlag Louis Lamm, 1915).
2. מרדכי בראן מוסר את הפרטים בשם אביו. שם עמ׳ 13 והערה אביו זקנו ר׳ ניסן בן ר׳ זלמן.
3. יש להטיל ספק רב, אם המספר הזה נכון.
4. Statistisches Jahrbuch des Deutsch-Israelitischen Gemeindebundes Berlin 1886 — 1924/25.
5. Alfred Marcus (Pinne): Zur Ostmarkenfrage. Im deutschen Reich, Berlin 16 (1910) Januar. p. 4-8. Der Sabbath, Berlin, 1910. Nr. 6-7 — p. 31-33. Dr. med. Karl Kassel (Posen):

לפני בית הכנסת ברביטש בשנת תרצ"א

In front of the synagogue at 1931.

Die Juden in Posen. 2 Mitteilungen aus dem Verein zur Abwehr des Antisemitismus, Berlin 18 (1908) Nr. 42. p. 322-23. Nr. 44. p. 340-42.

Posener Heimatsblätter, Berlin 12 (1938) Nr. 3. März. p. 13.

6. העליה באוכלוסיה יש לזקוף על חשבון הקהלה בליסא. שם פרצה בשנת 1790 שריפה גדולה, שהכריחה יהודים רבים לעזוב את העיר ומצאו מקלט בקהלות בסביבה. רבים מאלה נשארו ברביטש ולא שבו לליסא. ומאידך הירידה במספר באה על ידי הגירה לפנים פרוסיה ולערים גדולות, כמו ברוב קהלות המדינה. המונח הגרמני ליציאה הזאת הוא: Binnenwanderung. Cohn, Rawitsch, p. 56. ע'

זה נוסח השבועה:

"Wir Joske Schmeil, Herz Schmuckler, Markus Teidel und Jakob Nathan schwöre zu dem allmaächtigen Gott, das wir ehrlich treu und gewissenhaft, gemäss den Rechten, so von Ihrer Excellenz, dem Erbherrn, und in Ansehung des Mäklerdienstes erteilt worden, uns verhalten und den hiesigen rechten Kaufleuten, sowohl Christen als Juden keinen Schaden verursachen werden."

Judenälteste: Bodstein. Baermann Tenchen.
Samuel Jaffe. Itzig Ollendorff.

פרק ג. רבניה קהלה

1. Gradenwitz.
2. Josua Bär Herzfeld.
2a. "200 Jahre Geschichte der Stadt Rawitsch von Rector Merschel. Rawitsch 1911. p. 84. 343. 284. 456.
3. הארכיון הכללי לתולדות ישראל בירושלים.
The Jewish Historical General Archives, Jerusalem.
4. R. Meier Landsberger-Bojanowo.
5. R. Josel Neustadt, Cohn, Rawitsch p. 111.
6. ראיתי בכתב יד רשימות בארכיון הכללי.
7. Allgemeine Zeitung des Judentums — Berlin 75 (1911), p. 208-89. Albert Katz).
8. M. Koref. Gerson Josaphat. Israel Lange-Halberstadt.
9. Hanau.
10. Allgemeine Zeitung des Judentums, Berlin 64 (1900) Nr. 9.
11. Jonas H. Löb.
12. Pfungstadt-Hessen. בנו היה שם Kreisvorsteher
12א. ליב הצעיר שרת בצבא במלחמת 1870/71 כמתנדב. בברלין עזר להוצאת היידישע פרעסה בזמנו של קרפיליס ואנוך.
13. Samter-Posen. 14. Emden.

15. Allgemeine Zeitung des Judentums, Berlin, 75 (1911). Nr. 24. p. 13. Jüdische Presse, Berlin. Der Israelit, Frankfurt a.M. (1911) Nr. 23. p. 8. 25. p. 2.

15a. Jacob Pels.

את כל הידיעה כמעט שאבנו מתוך דין וחשבון של הגימנסיה ברביטש, שם נאמר שדר. זלברברג נתן שעורים בבית הספר זה כחצי שנה, ומנהל בית הספר הודה לו ב 1894 28-9 בעד הצלחת פעולתו במקום הזה קרוניקה של

Jahresbericht des Gymnasiums in Rawitsch für 1894-95. Dr. Silberberg Moritz.

בברלין היה הדר. זילברברג רב בחברה אהבת צִיון, הוא נקבר בבית הקברות של קהלת עדת ישראל בברלין.

16. John Cohn.

17. Der Israelit, Frankfurt a.M. 70)1929) Nr. 8. p. 9.

כתאב איוב אלמאקוב בכתאב אלתעציל

18. Das Buch Hiob übersetzt und erklärt von Gaon Saadja, herausgegeben mit Anmerkungen 1889.

19. Wreschen.

20. Verein für jüdische Geschichte u. Literatur. "Diskussionsabende."

21. Vereinigung der Rabbiner der Provinz Posen zur Wahrung des überlieferten Judentums.

22. Der Israelit, Frankfurt a.M. 49 (1908) Nr. 40. p. 14.

23. Witwen-und Waisenkasse des Rabbiner-Verbandes in Deutschland.

24. Breslau.

25. גם בברסלאו ארגן את האגודה (מרביטש נדפס והופיע כנראה ע'

Der Israelit, Frankfurt a.M. 55 (1914) Nr. 7. p. 6.

26. Hilfsverein der deutschen Juden, Sitz-Berlin.

27. Festschrift für David Hoffmann, Berlin 1914. p. 71-86.

28. Israelitisches Familienblatt, Frankfurt a.M. 19 (1921) Nr. 1. p. 2. Beilage zu Nr. 27.

29. Der Israelit, Frankfurt a.M. 63 (1922) Nr. 36. p. 3-4. in "Bericht" Breslau.

30. Jüdische Zeitung für Ostdeutschland, Breslau Nr. 7. 15.2.1929, Beilage p. 2. Nr. 10. vom 8.3.1929. Beilage p. 2.

31. John Cohn, Geschichte der jüdischen Gemeinde in Rawitsch, Berlin 1915. Verlag Louis Lamm.

32. Der Israelit, Frankfurt a.M. 75 (1934) Nr. 5. p. 12. und Nr. 7. p. 5. (A.L.).

32a. Der Israelit, Frankfurt a.M. 76 (1935) Nr. 49. p. 14. Jüdische Zeitung Breslau Nr. 48. 8.11.1935. p. 4.

33. Breslau 1847. H. Sulzbach.

34. Jakob Sternberg.
35. Mordechaj, Zwi und Raphael Gradenwitz, Söhne des A. Gradenwitz.
36. M. Fuchs. S-Blaschke.
.37 הארכיון הכללי לתולדות ישראל בירושלים.
38. Salomon Brann אחר כך רב ב Schneidemühl.
39. Posener Heimatsblätter, Berlin 8, 8 Mai 1934. p. 45-46 (Treitel-Brann)
הכותבת בת הרב בראנן ואשת הרב טרייטל.
Rede zu Ehren des hochsel. Königs Friedrich Wilhelms III Majestät gesprochen am 3. August 1852 in der Synagoge zu Rawicz, Rawicz 1852.
40. Salomon Brann, zur 1. Wiederkehr seines Sterbetages (20. Adar 5664/6. März 1904), Schneidemühl 1904.
נולד בפראונקירכן 1856 ונפטר בפירט, חתם בשם
41. S. H. Deutsch Hermann Deutsch.

פרק ד'. חברות הקהלה.

1. Kranken-Verpflegungs-Gesellschaft.
.2 מתוך הארכיון הכללי לתולדות ישראל בירושלים.
3. Krankenwärter.
4. Beerdigungsgesellschaft. Chewra kadischa.
יותר מאוחר
5. Isak Rösel. 6. E. Michalek.
7. S. Rosenthal — Der Israelit, Frankfurt a.M. 51 (1910) Nr. 13 p. 8. Rawitsch.
8. Louis Rösel בנו של Isak Rösel.
9. H. H. Höflich.
10. Begräbniskassenverein.
נזכר רק בארכיון הנ"ל
11. Frauenverein-Unterstützung hiesiger Frauen.
12. Mädchenverein zur Unterstützung armer Bräute.
13. Kramer.
14. Verein für jüdische Geschichte und Literatur.
15. Rechtsanwalt Justizrat Breslauer.
16. Dr. Gustav Karpeles.
17. Dr. S. Bäck, LIssa. 18. "Diskussionsabend".
19. Georg H. Löwy.
20. דין וחשבון שנתי Jahrbuch für jüdische Geschichte und Literatur, Berlin. Anhang.
גם על מצב החברה וגם על ההרצאות או אסיפות, לפעמים גם בעתונות.
21. Verein zur Unterstützung jüdischer Durchreisender.

22. Rechtsanwalt Breslauer.
23. Mädchenverein für arme Bräute.
24. Asch. Matheus.
25. Chewra Haspakath Ewjonim zur Unterstützung der Mitglieder. Etat 100 M.
26. Neustadt. 27. L. Rösel.

27. את דו"ח זה שנדפס על גליון של ארבעה דפים, קבלתי מהגב. ויטנברג בירושלים מעזבון בעלה המנוח ר. ויטנברג, זקנו ויטנברג היה אז בין יושבי ראש החברה ושמו חתום על הגליון הזה

28. Armen und Waisen-Hospital-Anstalt.

29. בארכיון לשנת 1840.

30. Talmud-Thoraverein.
31. בארכיון סימן Der Israelit Mainz 46 (1905) p. 1789. Frankfurt a.M. 50 (1909) Nr. 34. 8. Ke/Ke 15/20.
32. Chewra Schochre tow zu gegenseitiger Unterstützung Etat 250M.
33. L. Gutherz. 34. Samuel Weiss.
35. Statistisches Jahrbuch, Berlin 1907 — Rawitsch.
36. Verein gegen Wanderbettelei. Jahrbuch 1907. p. 31.

כונת החברה למנוע, שעניים יחזרו על הפתחים.

38. Israelitische Gesundheitspflege-Verein, (ohne Unterschied der Confession).
39. Ortsgruppe des Verbandes der Sabbathfreude-Schomre Schabbath.
40. Sonntagsruhegesetz.
41. Der Israelit, Frankfurt a.M. 49 (1908) Nr. 34. p. 8. 55 (1914) Nr. 1. p. 12.
42. Hilfsverein der deutschen Juden, Sitz-Berlin.
43. Vertrauensmann.
44. Jahresberichte

עם כל הפירוטים גם על החברים

45. Agudass Jissroel. Der Israelit, Frankfurt a.M. 54 (1913). No. 7, p. 6.
46. Der Israelit, Frankfurt a.M. 55 (1914) Nr. 30. p. 5.
47. Hilfsverein der Rawitscher in Berlin.
48. Allgemeine Zeitung des Judentums, Berlin 59 (1895) Der Gemeindebote Nr. 5. p. 2. Prov. Posen.
49. Hilfsverein der Rawitscher-Breslau.
50. Dr. Goldschmidt, Dovrath 2.3.1959, 25. 10. 1959.
51. Gruppe der Rawitscher in Berlin (im Verein der Heimatvereine).
52. Fräulein Alice Pasch.
53. Posener Heimatsblätter, Berlin 11,10 September u. Oktober 1937.

53a. Centralverein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens, Sitz-Berlin.

לפי דברי מר זנדר היה לחברה הזאת גם סניף ברביטש, ויושב ראש שלו הרב דר. כהן, אבל הארגון לא נזכר בשום מקום.

54. Zionistische Vereinigung in Deutschland, Ortsgruppe Rawitsch.

55. Paul Nathan: Palästina und palästinensischer Zionismus.

56. K. Klein: Volkskalender 1857. p. 55.

57. Esra Verein zur Unterstützung ackerbautreibender Juden in Palästina und Syrien. Sitz—Berlin.

החברה נוסדה בשנת 1883.

פרק ה. הקהלה.

1. Kultus-Gesellschaft im Zusammenhange mit dem Austrittsgesetz vom Jahre 1847. Cohn, Rawitsch. p. 72.

2. על פי רוב על יסוד החומר בארכיון.

2a .Dr. Löwenthal, Dr. Krackauer.

דרשו בקהלה הנפרדת.

Der Orient, Leipzig IX (1848) p. 53 Rawicz.

2b. Jüdische Presse, Berlin, 21 (1890) p. 486 und p. 448 Rawitsch.

2c. על הקהלה Ernesto Aber: Erinnerungen an Rawitsch, Jüdisches Wochenblatt, Buenos Aires, 5.12.1944.

3. למשל על חובת הרב להופיע בתפלה בבית הכנסת המרכזי ועל הרשות שנתנה לו ז. א. רק להרב הרצפלד, לא להופיע שם, אלא שיקיים מנין גם בביתו, נמצא חומר רב בארכיון.

4. L. Lewin: Concino-Blätter I, Berlin 1924-25, p. 186.

5. Namengebungsliste 1834/35. "Pferdehändler".

עגלונים מסוימים הובילו בבוקר השכם את הרוכלים לירידים בסביבה, זה מקור פרנסתם ומלבד זה היו צריכים להשיג מוקדם מאד שם את מקומם. מר זנדר מתאר בהומור ובקצת לעג את התנהגות של אחד העגלונים, שלא זכה בהצלחה רבה ביותר. גם סוחרי סוסים בקרו את הירידים האלה.

6. Rittergutsbesitzer 7. Hauslehrer.

8. Dr. Ludwig Karo. 9. Dr. Eugen Pinkus.

10. Kreisphysikus Dr. Adamkiewicz.

11. Justizrat Dr. Israel.

12. לפי מכתב של Dr. Nathan, Arzt. Else Töplitz, Brooklyn, 28.8.1960.

14. Höflich. 15. Pagel. 16.Repraesentanten.

17. Matheus. 18. Michalek.

19. Posener Heimatsblätter, Berlin 12, 4 April 1938. p. 18.

20. Koeniglicher Kommissionsrat. 12. Stadtrat.

22. The Brann Family, a historical sketch by Alfred Julius Bruck.

שריד אחרון של משפחת בראן היתה המורה ומנהלת גרטרוד בראן, בת הפרופ. מרדכי בראן, שנפטרה בירושלים ב־8.3.1951

23. מכתב של הגברת Lea Isak תל־אביב.

24. מכתב של מר Martin Gradenwitz תל אביב.

25. Arthur Cohn: Von Israels Lehre und Leben, Basel 1920. p. 455-457. 62. Samuel Matheus.

27 התעודה כתב יד של הרב יואל המסדר והמעיד תחת ידי.

28. Ollendorff. 29. Rösel.

30. Der Israelit, Frankfurt a.M. 69 (1928) Nr. 20. p. 15. Inserat.

31. בני מר לאויס ריזל היו

1. Frieda, 1880-1900. נשואה Kurt Keiler, 1885-1842.
2. Isert Rösel, 1883-1957. 3. Margarete נשואה עם B.B. Jacoby
Dr Isert Rösel Bella Lewy Hohensalza.

3. Alexander 1922, כולם נולדו ב Tilsit, Ostpreussen.
Washington. Alexander S. Rösell Brooklyn.
Isac Rösel

היה נשוי שתי פעמים, מאשתו השניה היו ארבעה ילדים: הצעיר מהם היה אשתו
Louis Ida Sandberger 1852 (Pleschen) 1940 Breslau.

32. Salomo Birnbaum.

33. Frau Commercienrat S. Cohn "Kleinkinderbewahranstalt".

34. Toeplitz.

35. Teplitz-Schönau, Oesterreich, (Böhmen) כעת Czechoslowakei.

הידיעות ממשפחת טפליץ

Badehospital für inländische und ausländische israelitische Kranke zu Teplitz".

Allgemeine Zeitung des Judentums 36 (1872) p. 392.

36. The Gleaner.

37. The Universal Jewish Encyclopedia, New York 1941. III. p. 622.
Voorsanger: Chronicles of Emanuel, p. 149.

בשנת 1860 בסס דר. אקמן את הקהלה העתיקה בכינה ונתן לה קיום חזק

37. כל המסמכים על ענין זה היו תחת ידי.

38. Dr. Isert Rösel.

39. "Die Reichssteuern der deutschen Judengemeinden von ihren Anfängen bis zur Mitte des 14. Jahrhundert". Diss, Halle 1910.

40. הידיעות לפי מכתב האלמנה ריזל מניו יורק, בשנת 1959.

41. Dr. Hyman (Heymann) Auerbach, Rabbiner.

42. Sterben und Tod. Predigt gehalten am 1.3.1914 zur Feier des 100 jährigen Bestehens des Israel, Krankenpflege und Beerdigungsvereins in Elbing, 1914.

43. Aufbau, New York 10.1.1958.

44. Berthold Cohn, Professor-Strassburg, Elsass.

45. "Almanach perpetuum des Abraham Zacuto (1918)". Chronologisch-halachische Fragen, Jahrbuch, Frankfurt a.M. IV (1906),

p. 195-203. Ueber unveröffentlichte Schriften jüdischer Astronomen des Mittelalters. XII (1918), p. 83-95. Vocabularium astronomisch-mathematischer Fachausdrücke. XVII (1926), p. 147-162. Die Vorausberechnung der Sichtbarkeit der neuen Mondsichel XVII (1927), p. 327-362.

46. Der Israelit, Frankfurt a.M. 72 (1930), Nr. 22. p. 8.
47. Dr. Alfred Löwy. 48. Privatdocent.
49. "Ein Ansatz von Gauss zur juedischen Chronologie" Jahresbericht der deutschen Mathematiker-Vereinigung XXVI (1917), Heft 9/12. p. 304-322.
50. Oberrat der Juden Badens, Sitz Karlsruhe.
51. Ad. Löwy: Blinde grosse Männer, Zürich 1935. Der Israelit, Frankfurt a.M. 76 (1935) 1.8.1935.
52. Ferdinand Strassmann, Dr. med. Geheimer Sanitätsrat. Stadtrat, Ehrenbürger von Berlin.
53. Stadtrat Drygalski.
56. Dr. Armin Blau, Ella Blau לבית Cohn
57. Recha Löb לבית Cohn, Daniel Cohen: Geschichte der Familie Cohn 1934. p. 23.

אנציקלופדיה של הציונות הדתית כרך א. עמ' 294.

58. Johnsallee. Karolinenstrasse.
59. M. Gutherz: L. Lewin: Geschichte der Israelitischen Krankenverpflegungsanstalt und Beerdingungsgesellschaft zu Breslau (Breslau 1926) p. 23.
60. Hifsverein der Rawitscher.
61. Dr. Wolfgang Strassmann, Stadtverordnetenvorsteher, 8.10. 1821 — Rawitsch. 6.12.1885 Berlin. "Verein gegen Verarmung und Bettelei. Deutscher Verein für Armenpflege". Prof. Virchow. Dr. Ludwig Löwe. Rabb. Dr. S. Maybaum. Der Israelit, Mainz 26 (1885) p. 1639. 1655 Berlin.
61. Naftali Caro, Die Jüdische Presse 8 (1877) 160 Berlin.

פרק ו' בית הכנסת של הקהלה.

1. John Cohn, Geschichte Rawitsch p. 93. 2. Cultus.

2א. כמו שקהלת רביטש עזרה בתרומות בשנות החמישים לקהלות רבות לבנות בית הכנסת. מכתבי הקהלות לרביטש וסכומי התרומות שמורים בארכיון הכללי בירושלים. מדי פעם בפעם הרשתה אז הממשלה הפרוסית מגביות אלה.

3. 19 (1888) p. 5. 16. 70. 260. Die Jüdische Presse, Berlin.
4. 20 (1889) p. 407. 580. Die Jüdische Presse, Berlin Der Israelit, Frankfurt a.M. 30 (1889) p. 1391 Rawitsch.
5. מר סנדר יליד רביטש. Sander).

התקנון נדפס על גליון גדול, שהיה תלוי בבית הכנסת ונשלח — יש להניח — לכל

חברי הקהלה. הגליון המקורי היה לפני, קבלתי אותו מידי הגב. ויטנברג בירושלים, אלמנת מר רוברט ויטנברג ע"ה.

6. Simon Littauer. 7. Berlin, Synagoge Dresdenerstrasse.

8. Neustadt bei Pinne. 9. J. Wolkowski.

9א. את רוב הידיעות קבלתי מהבן הנרי לובל—לובלסקי — בניו יורק, שמסר לי גם פרטים על שרידי המשפחה.

10. Israelitisches Familienblatt, Hamburg 27 (1924) Nr. 23. p. 5. 28 (1925) Juli.

"Die Kostbarkeiten der Synagoge wurden der Kolonie Bnei Berak in Eretz Israel übergeben. Der Präsident der Vereinigung Bajith wenachlah in Warschau begibt sich demnächst mit 30 Familien nach Bene Berak und wird diese Schätze mitnehmen. Dazu gehört z.B. ein 180 Jahre alter "Stuhl des Elijahu" = Kisse schel Elijahu, ein 105 Jahre alter Vorhang, ein kunstvoller Kronleuchter, eine Menorah (wohl für Chanukah) und eine Anzahl Thorarollen".

10a. באפריל 1924 פרסמה החברה לטובת יוצאי רביטש בברסלאו בעלון בודד שנשלח לחברי החברה, את כל משא ומתן והוסיפה את הבקשה, לתרום למטרה הזאת, הצלת בית הכנסת ברביטש, כספים, כי טרם נגמרה המלחמה וכולם צריכים לעמוד גם הלאה על המשמר, והחברה הדגישה, שדוקא הפקידים המקומיים מקשים מאד על קיום ההבטחות שנתנו מורשה. באופן מיוחד נזכר הציר י. ה. פרבשטיין, פרנס הקהלה הגדולה בוורשה.

פרוכת אחת ואולי עוד דברים אחרים היו אי פעם במוזיאון בתל־אביב. אבל אין מי שהוא יודע פרטים על זה. גם מר יצחק גרשטנקורן מבני ברק אינו יודע בבירור אם הגיעו כלי קודש וכדומה לבני ברק, וגם לא איפה נמצאים הדברים כעת.

11. את רוב התאורים של בית הכנסת קבלתי ממר זנדר, ירושלים—תלפיות בנובמבר 1960 ומדר. גולדשמידט. קבוצת דוברט מדצמבר 1960. מר זנדר שלח גם ציור בנין בית הכנסת. התמונה מראה את יפי הבנין ואת נוי הסביבה.

12. לפי מכתב מאת דר. ה. פויכטונגר ירושלים, צלום של הפרוכת בידי הגב' אלה ויטנבורג, אלמנה מר רוברט ויטנברג.

פרק ז. בתי הספר בקהלה.

1. Gustav Hamel.

נולד בישוב קטן על יד רביטש. הוא היה בראשונה מורה בלאוטנבורג Lautenburg פרוסיה מערבית, וגר לפי הזמנת קרובים כמה זמן בארצות הברית, משם שב לרביטש בשנת 1892 ומאז היה מורה שם ואחרי כן גם מזכיר הקהלה.

2. תמיד היה הכומר הפרוטסטאנטי המפקח של בתי הספר, תוארו היה Schul-Inspector

3. J. Cohn, Geschichte p. 81.

4. Allgemeine Zeitung des Judentums Berlin 28 (1863). p. 497 Rawitsch. Die Jüdische Presse, Berlin 8 (1877) p. 371 Rawitsch 9 (1878) p. 398 Rawitsch.

על מותו של הריקטור מרקוס כהן נאמר בדין וחשבון של הגימנסיה ככה: „ביום 11 לחודש יולי נפטר המורה לדת ישראל הריקטור מרקוס כהן. אמיץ בתור בן אדם וכמו כן כפידגוג. נתן משנת 1854 כמורה פרטי ומשנת 1872 באופן רשמי שעורים בדת לבני דתו. עבודתו היתה ברוכה. מאחר שנפטר בימי החופש היה יכול רק מנהל הגימנסיה והמורים שהיו בעיר והתלמידים שנמצאו בעיר לחלק לו את הכבוד האחרון. מראשון לפברואר שנה זאת ממלא את מקומו דר. קוריף, הרב בקהלה כאן".

קרוניקה של Jahresbericht des Gymnasiums 1877-87. Chronik.

5. מר סנדר 10.1.1958.

פרק ח. בית הקברות.

1. דר. כהן אינו מביא שום ידיעות על בית הקברות ברביטש, אבל בסוף הספר מובאות כמה כתובות של בית הקברות.
2. A. Grotte: Alte Judenfriedhöfe in: Die Denkmalspflege Berlin, Jahrgang 21. Nr. 8. 25.6.1919. p. 61.
3. Allgemeine Zeitung des Judentums, Berlin 46 (1884) p. 768 Rawicz.
4. Sierakowo.
5. Lina Goldschmidt. Dr. Georg Goldschmidt.
6. רוב הידיעות ממר זנדר במכתבו מדצמבר 1960.
7. לפי יידישער היסטארישער אינסטיטוט בוורשה במכתב מינואר 1961 אין זכר לבית הקברות שם. אולם לפי מכתב מפודט של הגב. מנדלסון מברוקלין מפברואר 1961 לקחו הגרמנים כל אבני המצבות מבית הקברות. המקום יושר ואולי בשמוש כעין גן לילדים. שרידי אבנים הוקמו כעין פירמדיה. גם את בית הכנסת הרסו הגרמנים לחלוטין, ואין זכר ממנו. שם הגב. מ. ילידת רביטש היה מקודם מנדלוביץ.

פרק ט. חיילים יהודיים בצבא הפרוסי.

1. Die Jüdische Presse, Berlin 1 (1870) p. 79 Breslau.

על כל הענין כותב מ. לאוברט מאמר ב:

Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums, Breslau 66 (1922) p. 211-230.

הכסף ששלמו היהודים במקום לשרת בצבא נקרא Rekrutengeld ז. א. כסף הטירונים

שם המאמר: Die jüdische Militärpflicht in der Provinz Posen.

2. Gedenkbuch an den deutsch-französischen Krieg herausgegeben von der Allgemeine Zeitung des Judentums, Bonn 1871, p. LXIII, Rawicz.
3. Die Jüdische Presse, Berlin 31 (1890) p. 334 Rawitsch.
4. Das Eiserne Kreuz zweiter Klasse.
5. Jüdische Rundschau, Berlin 23 (1918) p. 348. 356.
6. Eiserne Kreuz und Rote Kreuz-Medaille.
7. Vom Kriegsamt als kriegswichtiger Betrieb anerkannt. Der Israelit, Frankfurt a.M. 59 (1918) Nr. 29. p. 5 Inserat.

פרק י. היחס לארץ ישראל בקהלה.

1. מתוך הארכיון הכללי בירושלים.
2. Der Israelit, Mainz 24 (1883) Nr. 15. p. 11. Extra-Beilage.
3. Der Israelit, Mainz 30 (1889) p. 1168. Liste der Pekidim-Amsterdam.
4. Salvendi, Spenden-Verzeichnis für alle Zweige jüdischer Wohlthätigkeit, Beilage zu der Israelit, Mainz 36 (1895) Nr. 21. p. 60 Rawitsch = Liste Nr. 543 und 544.
6. Der Israelit, Frankfurt a.M. 63 (1922) Nr. 26. p. 3-4.

5. הרב דר. כהן השולח מכמה חברי הקהלה ומאחד בעילום שמו.
7. Jüdische Rundschau, Berlin 15 (1910) p. 34 rechts.
8. Blaue Büchse für den Juedischen Nationalfonds = Keren Kajemeth, Hilfswerk für Palästina, Kriegsbeitrag, Sammlungen bei Versamlungen

על כל מיני תרומות בדין וחשבון שהופיע כל שלשה חדשים ב:

Jüdische Rundschau, Berlin sub Rawitsch.

9. Bittebrief vom Jahre 1864 für Armen- und Pilgerwohnungen in Jerusalem.

מכתב הקריאה בארכיון הכללי בירושלים, התוצאות אינן ידועות.

10. Hilfe für “Esra”, Jahresbeitraege מעשרים איש בערך כל שנה ושנה

Bericht des Vereins “Esra” zur Unterstützung ackerbautreibender in Palästina und Syrien 1896-1909.

כל שלוש שנים הופיע דין וחשבון בדפוס

פרק יא. האנטישמיות בעיר.

1. Schützenverein. Die jüdische Presse, Berlin 11 (1871) p. 466.

ידיעה ממר זנדר, ירושלים, בשנת 1959.

2. Allgemeine Zeitung des Judentums, Berlin 6 1 (1897) Nr. 14. Der Gemeindebote. p. 2. Rawitsch.
3. Israelitisches Familienblatt, Hamburg 11 (1909) Nr. 34. p. 4. Rawitsch.
4. Handelskammer des Regierungsbezirkes oder der Provinz, ein oeffentliches Organ zur Wahrung der Handelsinteressen.

גוף צבורי לטובת האינטרסים של המסחר, נבחר מסוחרים ובעלי בתי חרושת.

5. Der Israelit, Frankfurt a.M. 53 (1912) Nr. 29. p. 3.
6. Deutsch-Israelitische Zeitung, Regensburg 33 (1917) Nr. 33. p. 11. Leo Brann = Branddirektor.

הקצין הגבוה ביותר בארגון של מכבי־אש. תחתיו היו עוד שני קצינים.

B. Eccardt: Beiträge zur Geschichte der Stadt Rawitsch und ihrer Schützengilde. Ostdeutsche Zeitung, Posen 1871. 351.

החג הזה ארך כמה ימים, ובו בחרו את ה„מלך”. זה רעיון בלתי נסבל, שיהודי יהיה „מלך”.

הוטרינר המחוזי פריק הביע בשנת 1893 את דעתו לטובת השחיטה הכשרה. ע'
Gutachten,Ffm 1894. 165-66.

פרק יב. המשפחות היהודיות ברביטש ופוזרן.

1. הידיעה נתקבלה מאלמנת הפרופיסור גברת מינה גוטמן, בעלה היה בברסלאו, היא גרה כעת בברוקלין, ניו יורק.

Professor für innere Medizin und Leiter des Jüdischen Krankenhauses in Breslau.

2. Frieda Rothschild geb. Friedlaender Haifa, Israel.

בתו של האופה פרידלנדר.

3. על יסוד ידיעות מאת Lucie Weiss geb. Daniel — Chile. Agnes Weiss geb Freudenthal, Jerusalem.

בעלה מר זיגפריד פרידנטל נפטר בירושלים בסוף 1960.

4. על יסוד ידיעות מאת Sternberg — Chile.
5. Ernesto Aber — Sao Paulo.

הבאנו כבר למעלה חלק מזכרונותיו על עיר מולדתו.

6. Recha Fink, Tel-Aviv. נפטר שם בשנת 1894.
7. Rabb. Dr. Nathan Hoffmann רב בניישטטין נשוי Julie Cohn, Neustettin, Moses Hoffmann Regina Hoffmann — Aerztin gest. 1924. Nathan Hoffmann, Chemiker, gest. Purley, England. 1959.
8. Lea Isaak geb. Gradenwitz.
9. Goldschmidt — Krotoschin — Braetz. Georg Goldschmidt geb. Görchen, Kreis Rawitsch 1883, Dr. Med. — 1906, von 1939 — Bolivia — Arzt, Kvuzath Dovrat, Post Afulah. האם Lina Obergabette der Chewra kadischa in Breslau, נפטרה 1936. Hugo Goldschmidt האח 1908 נפטר ב Rawitsch.
10. Max Goldmann Dorothea geb. Rosenbaum. Brisbane Australia. Edith Scheel — Chicago.
11. J. L. Kroch נולד 1819 in Rawitsch. Breslau. Leipzig, נפטר 1898 Hotel Holyland — Jerusalem.
12. מכתב מדצמבר 1960. Grete Wermuth, Hertzliah B. Gefallenen-Gedenkbuch, Berlin 1932. p. 383 Rawitsch.
13. Hirsch Pagel — Dorothea geb. Wiener. J. Pagel p. 80. בתל־אביב Januar 1960.
14. Julius Sachs, יליד רביטש Gabbete Sachs. בכנוי היתה סבתה של יוליוס. הנכד גר בתל־אביב, נולד בברסלאו נפטר 1891 בברסלאו.
15. Berliner im Luisenstädtischen Brüderverein, Synagoge Dresdnerstr., מכתב Sander, 10.10. 1958.

מקודם ברביטש.

16. Julius Sachs Gro. Tschirnau (Rawitsch) Amalie Rothstein — Rawitsch Breslau. Sanitätsrat Dr. Albert Sachs Breslau.

נפטרו בברסלאו. היתה עוד בת מלבינה ובן איזידור. לפי המכתב של יוליוס זקס בתל־אביב מינואר 1961.

17. Schaje Sander 1844-1939. Siegfried Sander

גילד ברביטש 4.2.1875. גר בירושלים — תלפיות.

18. Abraham Eger — Jochebed Littauer.

הרב דר. יעקב פנחס כהן, שהוציא את כרכי „חזקה רבה", נפטר בירושלים בכ"ו אב תשכ"א. עליו כתב הערכה ר' אברהם איגר ב„הצופה" מכ"ד מרחשון תשכ"ב עמ' 5.

בסוף ימיו עבר לרוגזין ונפטר שם בשיבה טובה א' דר"ח כסלו תרי"ד ונקבר על יד קבר אביו בפוזנה. וויץ, מ: עטרת פז, עמ' 85.

הערה לנספח א.

1. את הספר שממנו אני מביא כאן קטע אחד, מצאתי בניו יורק בספריה העירונית ביהותי שם בקיץ 1959 והעתקתי לי משם מלה במלה. וזה המקור הגרמני:

§ 108: "Den Straeflingen mosaischen Glaubens kann eine besondere Feier des Sabbaths, als mit der Ordnung der Anstalt unvereinbar, sowie eine besondere Einrichtung für die Zubereitung ihrer Nahrungsmittel nach ihren Religionsgebräuchen ebensowenig gestattet werden, doch soll denselben erlaubt sein, sich am Freitag Abends eine Stunde vor dem Einschluss in einem besonderen Zimmer zur gottesdienstlichen Andacht zu versammeln. Ebenso soll bei der Zubereitung der Speisen für die Juden der Speck ausgeschlossen bleiben." § 110: "Nur an den jüdischen vier hohen Festtagen der Osterzeit sollen die Israeliten mit der Arbeit verschont und es soll ihnen die Haltung einer besonderen Andacht in einem besonderen Local gestattet werden. Auch soll bei den übrigen Festtagen ihnen am Abend vorher eine Stunde vor dem Einschluss ebenfalls wie am Sabbath die Versammlung zur gottesdienstlichen Andacht nachgelassen werden." § 111: "Es wird ferner dem Direktor die Befugnis beigelegt, in den Ostertagen die Zuwendung der nach den besonderen Religionsgebräuchen der Juden zubereiteten Speisen, wenn sie von den ausserhalb der Anstalt wohnenden Glaubensgenossen dargeboten wird, unter den nötigen Vorsichtsmassregeln sowie unter Ausschliessung beräuschender Getränke zu gestatten."

"Denkschrift für die Strafanstalt in Rawicz." 1935. "Einwirkung auf die religiöse und moralische Besserung der Sträflinge.

§§ 88-111. p. 13-16.

הערה לנספח ד.

המקור של מכתב האזרחות של מר איזאק ריזל ברביטש.

Oben links
Stempel
Einhalber Thaler
Preussischer Adler
15 Gr.

Nachdem der, den gesetzlichen Bestimmungen zufolge zur Erwerbung des städtischen Bürgerrechts hieselbst verpflichtete und dazu als qualifiziert erachtete Handelmann u. Schenkwirth, Herr Isaac Rösel zu seiner Vereidigung auf heute persönlich vorgeladen worden u. erschienen auch von ihm nachstehender Eid: "Ich Isaac Rösel schwöre bei Ad dem Gott Israels, dass Se. Koenigl. Majestät von Preussen, meinem allergnädigsten Herrn, ich unterthan treu und gehorsam seyn, meinen Vorgesetzten willige Folge leisten, meine Pflichten als Bürger gewissenhaft erfüllen, u. zum Wohl des Staates u. der Gemeinde, zu den ich gehöre, nach allen meinen Kräften mitwirken will so wahr mir Gott helfe, den ich anbete" körperlich abgeleistet worden ist, so erklären wir den Herrn Rösel aller u. jeder einem hiesigen Bürger zustehenden Rechte u. Wohltaten fähig und theilhaftig u. haben für denselben zu mehrerer Beglaubigung gegenwärtigen Bürgerbrief u. resp. Recognition unter dem geordneten Amtssiegel u. der gewöhnlichen Unterschrift ausfertigen und ertheilen lassen.

Rawicz, den 9. Februar 1836.
Der Magistrat
(Fünf Unterschriften, unleserlich)

an der Seite
Stempel: Siegel d. Magistrats
zu Rawicz. 1832.
Bürgerbrief fü den
Handelsmann Isaac Rösel.

את כתב האזרחות המקורי הזה קבלתי בקיץ 1960 מהגב. בלה ריזל בניו יורק, שהיא אלמנתו של הרב דר. י. ריזל, נכד מר איזאאק ריזל הנ"ל.
פוטוקופיה של המכתב המקורי נמצא תחת ידי.

הערה לנספח ה.

לפי תאורים של מר סנדר, יליד רביטש, כעת ירושלים.

נספח ה.

דמויות מבית המדרש

יהודים רבים שמרו אמונים לבית המדרש ברביטש עוד בתחלת המאה הזאת. אהבו ללמוד שם או לשמוע תורה מפי גדולי הקהלה וזקיניה והלכו מחיל אל חיל, בזה, שהתפללו באותו המקום, לא תמיד לשביעת רצון הפרנסים והרבנים. אבל ככה היתה העובדה.

בתאור רב מתארים את שרידים האלה, לא את הגדולים אלא דוקא מפשוטי העם.

שמש היה במקום הזה מאז „קלמן הזקן". ככה זוכרים אותו. דאגתו הגדולה היתה, לא לשנות את סדרי המוסד ולהעביר מדור לדור את מנהגיו ושיטתו. שכרו לא היה רב. לכן השתדל להרויח עוד דבר מה מן הצד. מקור קבוע לפרנסתו היתה סוכתו. שם סדר מקומות לינה לעוברים ושבים, ביחוד לקבצנים, פרוטות מעטות קבל, או לפעמים גם לא קבל, כשיצאו האורחים בלי לשלם לו. זה הכעיס אותו ולפעמים העביר אותו הרוגז הזה על מדותיו.

הלומדים בבית המדרש עשנו הרבה, והסימנים הופיעו בתקרה ובקירות. קלמן לקח לעתים מסוימות סתם חבילת זרדים בתקוה שהצבע הלבן יראה שוב. אבל הוא לא השיג את מטרתו, אלא להיפך עכשיו הופיעו סימני הזרדים של המטאטה פה ושם, עד שהלצן לדרמן אמר: קלמן תפת כעת את בית המדרש. לדרמן היה סוחר סוסים וידע גם לרפאות סוסים חולים. בזה התגאה לפני קציני הצבא הגבוהים.

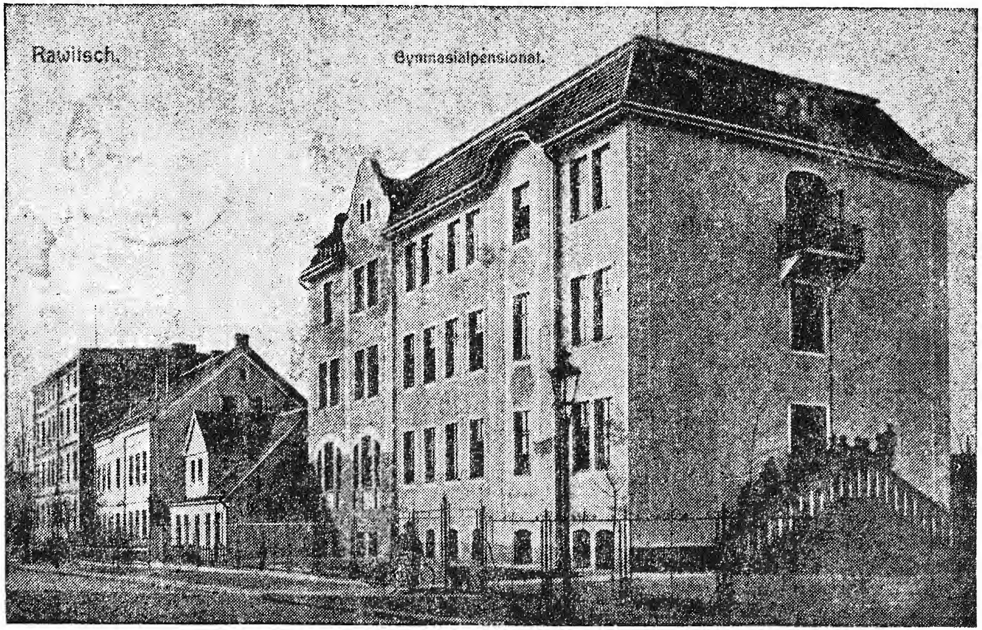
יחיד במינו היה רב יוקב, חייט ממקצועו, אחרי כן עגלון, שלא ידע לכתוב ולקרוא בגרמנית והוביל בכל ימות השנה ובכל מזג אויר את הרוכלים לירידים בסביבה. קרו לו קוריוזים רבים, שהנציחו את שמו ואת זכרו וגם את שם בתו ברטיל ומשפחתה.

אחת הדמויות ה„מפורסמות" בבית המדרש היה „משה טאטה", ידוע בכנוי זה מנעוריו עד יומו האחרון. ומה פשר הדבר? את הילד משה שאלו אי פעם, מה הוא רוצה להיות בעתיד, והנה תשובתו: „טאטה" אבא. וכך נשאר לו הכנוי הזה. משה היה סוחר קטן, בקושי רב מצא את לחמו, שאכל בזעת אפיו. אבל עזרה או מתנה דחה בכל אפשרות.

על דוד קילטר ממבקרים התמידיים בבית המדרש מספרים, שהיה בעל תפלה טוב ויצא בימים הנוראים גם למקומות אחרים, כדי להתפלל שם לפני העמוד בשכר זעום. כך הוזמן לכפר בסביבה, רחוק מרביטש כעשרים קילומטר, והיה צריך להביא עוד מי שהוא — על פי רוב ילד כדי להשלים את המנין במקום. בערב יום הכפורים הלכו שניהם בדרכם לשם, הגיעו בזמן והתכוננו ליום הדין. ביום הצום היה על קילטר להתפלל את כל התפלות. משחרית עד נעילה. אחרי ארוחה קלה חזרו עוד במוצאי הצום לרביטש ובידי בעל תפלה 15 טאלר ובידי הילד 5 טאלר.

בפרוזדור של בית המדרש היה מקום לשוחט לשחוט שם עופות. בהמה גסה שחטו בבית המטבחים ותמיד היו שני שוחטים נוכחים.

בזכרונות זקני הקהלה עמד בית המדרש תמיד במרכז והופיע תמיד באור של קדושה שעברה.

הגימנסיה ברביטש

Gymnassium at Rawitsch

from their brethren outside the prison, under the condition that all regulations of the prison be strictly obeyed and no alcoholic drinks introduced.

Jews who had to be interned in a prison for hard criminals were sent to the Rawitsch institution from all over Prussia, in order to be concentrated.

This book of regulations was printed in Berlin in 1835.

Appendix B.

Legacies to the Congregation.

Appendix C.

This chapter contains — in the Hebrew text — examples of the original lists of the deceased who were buried in Rawitsch.

Appendix D.

The Translation of a Certificate of Citizenship, as given to Jews in Rawitsch more than a hundred years ago.

The Magistrate of the Royal Prussian Town

RAWICZ

hereby makes known and confirms

that the

Merchant, Mr. Raphael Wittenberg, according to his request and after having put before us all necessary documents, has been accepted as a citizen of this town. And as the above said has promised by his oath, heard by us to-day as follows:

> I am swearing to G'd Allmighty and Omniscient, that I am willing to be submissive, faithful and obeying to His Majesty, the King of Prussia, my most gracious Regent, always to obey my superiors, to consciously fulfill my duties as a citizen, and to do all I can to the benefit of the country and the town which I belong to; so may G'd help me . . .

to faithfully fulfill all duties of a citizen, so the magistrate declares him to be entitled to all rights and benefactions due to a citizen, with the promise effectively to protect him — as part of his civic rights — against everybody as long as he does not prove to be unworthy of this.

This document is executed for public recognition, with our seal.

Rawicz, the thirtieth of July, eighteenhundred and fifty-one.

PLEASE TAKE NOT of the following correction:
Page XV is to be read before page XIV.

Isaac Pagel, who is living in Tel-Aviv, could celebrate his 80th birthday in 1960.

Some members of the family of Sachs in Rawitsch lived in Breslau, f. i. the physician Dr. Albert Sachs. His son Julius is living in Tel-Aviv; his mother is a descendant of the Rothstein family from Krotoschin, some of whose members were also living in Rawitsch and have now their homes in Jerusalem and in the United States. Julius Sachs was a relative of the first wife of the Rabbi Dr. J. Cohn.

Siegfried Sender, who was a teacher in Posen and later in Berlin, is now living in a good old age in Jerusalem. His wife was the daughter of the teacher Helischkowski; his daughter, the singer Rosa Sender, is living in Jerusalem.

The Wittenberg family was living for generations in Rawitsch. Robert Wittenberg was very active on behalf of the synagogue, which was seized by the Polish magistrate. Only in 1924 the family moved to Breslau and later to Jerusalem; there Robert Wittenberg died in 1954. His wife, who is a daughter of the Rabbi Dr. Jacob Freimann of blessed memory, is living in Jerusalem. A brother of Robert Wittenberg, the lawyer Moritz Wittenberg, was buried in Tel-Aviv in the summer of 1961. A son of Robert Wittenberg is living with his family in Glasgow.

The father of the Professor Julius Huelsen was living in Rawitsch for many years before he moved to Frankfurt/Main.

The genealogical tree of the family of Pasch is beginning with Rafael Moshe Pasch, who died in Rawitsch in 1831. Later on the family moved to Berlin and Breslau. In Breslau Prof. Dr. Ernst Pasch was living until his emigration to Israel. He and his wife Mary, née Schlesinger, died in Kfar Menachem. Their son, Simon Pasch, is now living with his family in Reshaphim.

A daughter of the Rector Cohn, Amalia, who was a teacher, was married to the teacher Dr. Loewenberg. They both were headmasters of private schools in Berlin. They had four children, one of them the physician Dr. Richard Loewenberg, who specialized on nose, ear and throat diseases and who died in Berlin in 1925; an other son is Fritz Loewenberg, living in Montevideo.

Karl Michalek, together with his brother Julius, opened a cigar-factory in Rawitsch, which later on was carried on by Siegfried Michalek. From 1922 this latter lived in Breslau.

Alice Hepner, née Michalek, is living with her husband Fritz Hepner and with their daughter in Montevideo. A brother and a sister of hers were victims of the persecutions.

A descendant of the Michalek family, Fred Marcus, is living in New York.

Jacob Reinberg in Tel-Aviv is the only survivor out of eight brothers and sisters. His ancestors once erected a cigar-factory under the name of Glückmann-Kaliski; in this factory more than a hundred people were occupied. Jacob Reinberg was lucky to be the first to be called to the Torah in the new synagogue of Rawitsch in the year of 1890, on occasion of his Bar-Mitzvah-celebration. Two grandchildren of his are living in Israel.

Mrs. Hildegard Biermann of New-York is one of the descendants of the Benjamin Todtmann family. From her visits in Rawitsch she remembers many details on this family and on their relative Samuel Rosenthal. She was a teacher, then was married to Dr. G. Biermann, as whose widow she is now living together with her only son.

There were three families who belonged to the Litthauer family in Rawitsch. Max Litthauer was a liquor merchant. Bernhard and Simon, too, were merchants. The latter was married to Flora Neustadt, who came from a well known Rawitsch family. Max Litthauer, who is living in San Francisco and altered his name to Lester, is the only survivor of this family.

Descendants of the family of Brann are living in England, U.S.A. and Peru.

A descendant of the Rawack family, Th. Rawack, is living in Australia.

Appendix A.

From the Code of the Prison for hard Criminals.

§§ 88-111 in this code deal with the moral improvement of the convicts as to religion and manners. The Jewish religion, too, is mentioned here.

The law determines that in this house Jews cannot observe the Sabbath; only on some of the holidays they can be freed from work, and one hour before the beginning of the Sabbath they have to gather for prayer. As to dietary laws these, too, cannot be observed; only pork is not to be given to Jewish convicts. On Passah they are allowed to receive kosher food

memorial of the Emperor Wilhelm I and wanted to have his name written on it, the city council denied that.

Like in other towns, those Jews who held their offices closed on Sabbath-day, were allowed to have their clerks work on Sundays.

When Rawitsch came again under Polish government, conditions changed for bad. Immediately there were signs of hate of the Jews which grew worse in the course of the years. Finally antisemitism oppressed the last Jews in town, who had not yet left it, and the synagogue was confiscated. Details about these sad events are described in chapter VI that deals with the synagogue.

Chapter XII.

THE JEWISH FAMILIES IN RAWITSCH AND AFTER THEIR EMIGRATION.

Where did the Jewish families of Rawitsch emigrate to after World War I and after the persecutions in Germany from the year of 1933? Let us look over some examples which were gathered from the survivors of these families.

Mina Nothmann, née Bergmann, who is the wife of the late Prof. Martin Nothmann of Brighton and is living now in Brooklyn, is the only survivor of her family.

Grete Rothschild in Haifa comes of the family of the pastry baker Friedlaender in Rawitsch.

Ernest Aber in Sao Paolo wrote here and there about his memories of his birth-place.

From the family of Rabbi Dr. N. Hoffmann nobody remained alive: he himself died, still a young man, in Neustettin; his wife who was a daughter of Marcus Cohn of Rawitsch died in Breslau; one son fell in war, the daughter, who was a physician, died in 1924, and one son, who was a chemist, died in England in 1959.

Of the family of Goldschmidt, who came from the little town of Goerchen near Rawitsch, there only remained the physician Dr. Georg Goldschmidt, who is living in Dovrath/Israel.

Some members of the family of Max Goldmann emigrated to Brisbane/Australia; they succeeded in rescuing some more members of the family who are living now in Melbourne.

died as a lawyer in 1961 and was buried in Tel-Aviv, and the lawyer Paul Israel.

At any case the Jews of Rawitsch were ever responsive to the call of the law, which was. however, not acknowledged by the Third Reich.

Chapter X.

THE JEWS OF RAWITSCH AND ERETZ-JISRAEL.

Still before the period of Choveve-Zion the Jews of Rawitsch responded to every application that came to them from the Holy Land and sent their donations to its institutions as well as to private persons. Among the first donators Louis Stillmann is mentioned. Rabbi Dr. Koref and all the rabbis after him devoted themselves to the activity on behalf of Eretz-Jisrael, so that there is no donators'-list on which the name of Rawitsch does not appear. Dr. Adolf Salvendi, the well known volunteering collector for Eretz-Jisrael, too, received large sums from Rawitsch.

This period of about 50 years came to an end in 1910 when all activities on behalf of Eretz-Jisrael were taken over by the eager members of the Zionist Organisation. These were young men, mostly students, who collected money for the upbuilding of the country and the new settlements. This they did on occasion of meetings and festivals and, of course, by placing the Blue Box into many homes and by selling the Shekel. A real branch of the Zionist Organization was not established in Rawitsch, yet it was under the influence of all this Zionist propaganda, that many of the Jews, born in Rawitsch, and of their descendants chose Israel for their new home.

Chapter XI.

ANTISEMITISM IN RAWITSCH.

The relations between Jews and Non-Jews in Rawitsch were generally good ones and no signs of antisemitism are reported, except two:

1) As a remainder of the Polish period can be looked upon the paragraph in the Riflemen's Guild (Schützenverein) that Jews are not accepted as members; nor was this paragraph cancelled when in 1871 a proposal was brought in to do so.

2) When, in 1897, a Mr. Cohn donated a monument in

this place; the tombstones were of such kind that they never showed any signs of destruction by rain a.s.o.

From the year of 1884 the dead were buried in coffins, according to governmental orders. The hall (ohel) and other buildings were the property of the Chevrah Kadishah.

There were many who occupied themselves for a long time with the holy task of preparing the dead for their burial and accompanying them on their last way. Among the women one of the busiest was Lina Goldschmidt.

The Prussians destroyed the cemetery during World War II. According to a report of Mrs. Mendelson (formerly Mendlowicz) of New York, who visited the place in the summer of 1960, there remained only the gate to thee cemetery with the words of I Samuel 2,7 written on it in Hebrew and German. A small heap of stones from the tombstones, too, is still there.

Chapter IX.

JEWISH SOLDIERS IN THE PRUSSIAN ARMY.

In the beginning of the 19th century the Jews of Rawitsch did not yet go to war; they could free themselves from military service by paying the "recruits' fee".

In the war of 1870/1 against France 20 Jews of Rawitsch took part. They belonged to the families of Kurz, Sender, Neustadt, Ollendorff and others. Dr. Joseph Goldmann served as a translator in the army. The congregation honoured the memory of those who fell during this war on a memorial plate in the synagogue.

In World War I 12 Jews of Rawitsch, younger and older ones, fell. Their names were honoured on a memorial plate in the cemetery. The student M. A. Toeplitz died of his wounds in München, and besides his parents and relatives his co-students of the medical faculty mourned for his early death.

Many Jews of Rawitsch, soldiers as well as citizens, were decorated with badges; among the former: Shalom Friedel Helischkowski, Ismar Baron, Alfred Hamel, Georg Bloch, Herbert Cohn and David Rummelsburg. Among the latter: The banker Georg H. Loewy whose business was announced as war-important, the referendar Dr. Moritz Wittenberg, who

over to clubrooms for Polish citizens, also the synagogue remained in Polish possession.

Such was the situation until World War II. Then, in 1939, the German conquerors destroyed the building entirely.

Chapter VII.

THE SCHOOLS OF THE CONGREGATION.

The first Jewish tutoring in Rawitsch was done by private teachers in private rooms, some kind of a "cheder". Only in the year of 1875, approximately, a Sunday School was established by the rabbi Dr. Ungerleider; all the rabbis after him looked at this school as a very important institution and gave it all their attention. Mainly the Hebrew language was taught, in order to make the pupils understand the prayers and the lectures from the Thorah. In 1896 there were eighty children learning in this school, but later on, when more and more families left Rawitsch, their number diminished and came to twenty-seven in 1913. Teacher in this school was for a long time Gustav Hamel.

When the government forbade the private teachers, who had no diplomas, to teach, an elementary school was founded. In — approximately — 1840 five teachers were instructing here, and the institution was at its best.

In 1863 the rector M. Cohn, who was very much honoured in the congregation as well as in town, celebrated the jubilee of being headmaster of the school for 25 years.

In the course of time the number of the pupils diminished steadily until the school had to be closed. There were many then who still remembered its beginning: school-teaching, but in private rooms.

All this was still during the life-time of Rector Cohn; in 1877 he died, and when his tombstone was set, in 1878, the speakers again praised the blessed deeds of this man who had had much and good influence on his pupils.

Chapter VIII.

THE CEMETERY.

Apparently there was never more than one cemetery in Rawitsch. It was situated outside of Rawitsch, in the village of Sierakowo. Prof. A. Grotte praises the artful appearance of

Hermann Brann wrote a special Piut (song) for this occasion. The Mayor and many other non-Jewish citizens took part in this celebration. A gala-dinner was served for abt. 120 partakers.

The building consisted of white brick. The height of its cupola was abt. thirty meters, and the four corners of the roof were adorned by beautiful towers. The beautiful ornaments around the Holy Ark, a kind of plaiting, which was a valuable piece of art, were taken from the old building into the new one. The reader's desk was not in the middle of the room. There were 300 seats for the men; the women had their places on a balcony which went along three sides of the building, the rows rising step by step.

On occasion of taking into use the new synagogue, the congregation issued new statutes in 1890.

This beautiful synagogue was existing for thirty years. Distinguished rabbis and famous readers, among them the readers Berliner, Walkowski, Helischkowski, and, after 1930, L. Lubelski, together with a pious congregation said here their prayers in praise of G'd Almighty. But then, when the town came under Polish government, the synagogue as well as the whole of the congregation had to undergo much trouble. In 1923 the magistrate confiscated the building. The members of the congregation, who still were in Rawitsch, tried all they could to annullate this confiscation, but in vain. The keys were in the hands of the town-council who opened the synagogue only when they were inclined to, f. i. for the purpose of services, ordered by the army — for Jewish soldiers had to go to services like any soldier of any faith — or when former Rawitsch Jewish residents came in groups from the neighbourhood or from Breslau to Rawitsch in order to visit the tombs of their deceased (kever avoth) and wanted to pray with minyan in the synagogue.

After the first endeavours had not been successful, Robert Wittenberg and his father-in-law, Rabbi Dr. Jacob Freimann, travelled from Posen to Warsaw, and with the help of J. H. Farbstein, who was a member of the Polish Sejm, they succeeded in having the government order the town council of Rawitsch to give the keys — and thus the synagogue — back to the Jews. But the town council did not obey the governmental order; and like other buildings that had been the property of the congregation and were confiscated and turned

Dr. W. Strassmann from Rawitsch, too, was an outstanding physician, widely honoured and respected.

Also some of the children of the rabbi Dr. Cohn attained respected positions in different parts of the world.

Born in Rawitsch was the teacher Gutherz, who at the end of his days was a teacher in Thorn.

Also Rabbi Naphthali Caro, who had been a pupil of Rabbi Akiba Eger and was the rabbi of Schrimm for almost fifty years, was born in Rawitsch.

Gustav Eckstein and Marcus Engel, both from Rawitsch, had their teacher diplomas, but they were book dealers in later years.

Prof. Max Rothstein of Berlin as well as Prof. Mordechai Marcus Brann of Breslau came from Rawitsch families.

Dr. Arthur Ruppin, who was born in Rawitsch and lived there during the first years of his life — later on he moved together with his parents to Magdeburg — tells us in his memories much of the town and its Jewish inhabitants.

From the Goldmann family of Rawitsch came the brothers Joseph and Gustav Goldmann. The latter wrote a commentary on the trade laws in Germany; on occasion of his eightieth birthday, still in 1934, he was honoured by a very fine letter of congratulation, accompanied by a bunch of flowers, from the lawyers-association in Berlin.

Chapter VI.

THE SYNAGOGUE OF THE CONGREGATION.

There were many possibilities for prayer in Rawitsch and the competition between those places was not for the benefit of the peace in the congregation; but we have got to deal with the Main Synagogue.

The first building of the Main Synagogue seems to have been erected in the beginning of the nineteenth century. In 1871 it was being repaired all over; but in 1887 the Rawitsch police forbade the use of the building because of its endangering condition. Then the congregation decided to erect a new building. In March 1888 the congregation seperated from the old synagogue, and several days before Rosh-Hashanah of 1889 the new building was consecrated with much pomp. The rabbi of the congregation, Dr. Loeb, was the first to deliver his speech, and after him spoke Dr. W. Feilchenfeld of Posen.

Gradenwitz famliy were chairmen for decades; and so were L. Stillmann and A. Wittenberg and the lawyer Breslauer among those who led the congregation for many years. Furthermore may be mentioned the families: Pasch, Mathias, Ollendorff, Pick and the descendants of the Dayan Brann.

3. *Prominent families in Rawitsch.* Once more the Brann family must be mentioned who, coming from Nemirov, were living in Rawitsch for many years, well honoured. The name is said to be an abbreviation of **B**en **R**abbi **N**achum. Heimann Hoeflich was a deputy in the town council for thirty years. Menachem Mendel Gradenwitz was appointed a rabbi and his family was very much respected. For several generations the Weiss, Roesel and Toeplitz families and the family of the merchant Marcus Cohn were among the most respected families of Rawitsch, and those of them who were deputies in the town council were not without influence there.

4. *Personalities from Rawitsch in the world.* There were many of those, born in Rawitsch, who brought honour to their native town in the world; among them the rabbis: Dr. Julius Eckmann, who came to San Francisco in 1854 and officiated there as a rabbi. Later on he became a journalist and the editor of monthlies. Dr. Isaac Roesel was rabbi of Tilsit for more than 25 years and died in New-York in 1957. Dr. Heymann Auerbach, the son of the Rabbi Auerbach, after having been educated in the Beth-Hamidrash of Rawitsch, officiated as a rabbi in several German towns. He died in Los Angeles in 1959.

Two Jewish scientists, coming from Rawitsch, became very famous: Dr. Berthold Cohn, son of Marcus Cohn, an outstanding astronomer in Strasbourg/Alsace, and Prof. Alfred Loewy, son of the banker Hermann Loewy, mathematician in Freiburg, who was highly respected by the Baden government. Both of them were absolutely observant Jews.

Born in Rawitsch was the physician Ferdinand Strassmann, who began his career as a general practitioner in Berlin; in 1892 he was appointed speaker and adviser for medical affairs in the magistrate of Berlin. Under his supervision was the hygiene of hospitals a.s.o. On occasion of his jubilee in 1912 he was much celebrated and honoured by the magistrate, and when he died in 1931, most members of the magistrate took part in his funeral, which took place in the Weissensee cemetery in Berlin,

18. *Hilfsverein der Rawitscher in Breslau,* too, existed since an early date, but was most active after 1920 and after 1933; then the Hilfsverein was helpful to many emigrants. That this was so was mainly the merit of Dr. G. Goldschmidt.

There was no branch of the *Centralverein Deutscher Staatsbürger Jüdischen Glaubens* in Rawitsch and none of the *Zionistische Organisation.* In 1913 there was made an attempt to establish a Zionist group, but without success, in spite of the fact that many of the Jews of Rawitsch were Zionists.

From 1900 to 1910 30—40 Jews paid a yearly contribution to *Esra, Verein zur Unterstützung ackerbautreibender Juden in Palästina und Syrien.*

19. *Gruppe Rawitsch im Verband Jüdischer Heimatvereine (in Berlin)* was established comparatively late, i.e. in 1935. Alice Pasch was chairman, she organized several meetings and led them successfully. Such meetings of the former Rawitsch Jews in Berlin are mentioned until 1938; the members enjoyed being together and exchanged memories of the past; but more details are not known to us.

Chapter V.

THE CONGREGATION.

1. *The terms of the congregation.* The congregation was established on the basis of the ancient tradition of Israel, and its rules were founded on the laws of the Thorah. A new spirit began to be noticed towards the middle of the nineteenth century, but these alterations were far from being reform, their aim just being to improve the inner conditions of the congregation. Fifty years later there was once more a wave of improvements, but it was unsuccessful.

Most of the members of the congregation were small manufacturers, many of them tailors; later on they became merchants. Many are mentioned as "horse-dealers". In the course of time most shops in town were in the hands of Jews; Jewish physicians and lawyers, too, were not few.

Jewish life could be noticed mostly on Erev Shabbath, Shabbath and Holidays, as can be read in the memories of Ernst Aber, former resident of Rawitsch.

2. *The chairmen of the congregation.* Out of the names of the first families, from the time when the congregation was established, but few can be found later on. Members of the

winter, and debating circles arranged. The high standard of this organization was the merit of S. Toeplitz and of the rabbis.

6. *Verein zur Unterstützung jüdischer Durchreisender* existed just a few years under the leadership of the advocate Breslauer and Dr. Cohn. The purpose of this organization was to prevent that the needy went from door to door, for this was against the Prussian law.

7. *Mädchenverein für arme Bräute* existed from 1898. We know only the name of Mrs. Mattheus as an active member. The budget of the organization was M. 200.— a year.

8. *Chewrah Haspakath Ewjonim, zur Unterstützung der Mitglieder.* In the list of the organizations this chewrah appears only in 1889, but as early as 1861 a report of this organization names its property. S. Rosenthal and after him L. Roesel were the most active members.

9. *Armen- und Waisen-Hospitals-Anstalt.* The activities of this organization were taken over later on by the Chewrah Kadischah. Its leaders were S. Rosenthal and Loebel Rothstein.

10. *Talmud-Torah-Verein.* No details can be found on this organization beside the fact that in 1888 it received a yearly subvention from the community.

11. *Chewrah Schochre Tov zu gegenseitiger Unterstützung.* Apparently this organization is identic with that named under 6., under a new name.

12. *Verein gegen Wanderbettelei.* It may be that this organization, too, is identic with the former.

13. *Verein zum Besten durchreisender Armer* worked for the benefit of Jews as well as non-Jews, as is made clear from the words "without discrimination of religion". Names of active members or other details are not known.

14. *Ortsgruppe des Verbandes Sabbathfreunde* existed from 1906. The banker G. H. Loewy was the soul of the organization.

15. *Hilfsverein der Deutschen Juden.* From the beginning of this century about 20 members paid their yearly contribution to this organization.

16. *Ortsgruppe der Agudas Jisroel.* As active members are mentioned the rabbi Dr. Cohn and the banker G. H. Loewy.

17. *Hilfsverein der Rawitscher in Berlin* existed since an early date, but nothing is known about it beside the fact that Dr. Ungerleider was its honorary member.

the institutions of the community, which generally were subsided by assets. He spent much time on the organizations, especially a new organization for the knowledge of Jewish history and literature; he gave lectures in the assemblies of the rabbis of the province, and he was a honoured member of the Organization of German Rabbis.

After the revolution, in 1920, he went to Breslau where he was appointed Dayan and had to supervise the Kashruth in the community, in the hospital a.s.o. He continued to give lectures and courses, and to spread the knowledge of the thorah. He came back to Rawitsch many a time in order to go to "kever avoth" with the members of his former congregation.

Dr. Cohn died in Breslau in 1934.

Chapter IV.

THE ORGANIZATIONS OF THE CONGREGATION.

The many organizations in Rawitsch had a very valuable influence on the whole life in the community as well as on its administration. We are going to survey them all in short as follows:

1. *Krankenverpflegungsgesellschaft* was established in 1840, but later on was taken over by a similar organization.
2. *Beerdigungsgesellschaft* was established in 1727, but its activities are mentioned only from 1840. Then the organization was under the supervision of the chairman of the congregation. An especially active member of the Beerdigungsverein was Samuel Rosenthal, assisted by E. Michalek and, later on, L. Roesel and one Hoeflich.
3. *Isr. Frauenverein.* A cooperation of the women of Rawitsch, but not in the form of an organization, is mentioned as early as 1843. For many years the wife of the rabbi Dr. Cohn was the leader. The budget was M. 150.— a year.
4. *Mädchenverein zur Unterstützung armer Bräute.* Reports on this organization can be found only from 1898. Active members of it were Isak Neustadt and the stone-mason Neustadt. The budget was M. 200.— a year.
5. *Verein für Jüdische Geschichte und Literatur* was established only in the end of the last century. The advocate Breslauer was the soul of the organization; its librarian was Salo Wittenberg. About six lectures were delivered every

they even went to court. He died at 1846, at the age of 86 years.

After an interval of seven years there came to Rawitsch Rabbi R. M. Landsberg, from Bojanowo, who died about ten years later, 1864. The rabbi who took his place was Dr. Raphael Ungerleider. He was born in Hungaria and came to Rawitsch from Guenz. He established the Sunday school and for four years was very active to the benefit of the congregation. In 1869 he was appointed a conservative rabbi in Berlin and died there in 1911.

For the next three years the dayanim took care of the congregation; then, in 1872, Rabbi Dr. Marcus Koref took over. He was born in Prague, had taken his doctor diploma at the university of Vienna and his diploma as a rabbi from Rabbi Dr. Auerbach in Halberstadt, as well as in Prague. Dr. Koref, too, took care of the Sunday school and was the official clergyman in the central prison in Rawitsch. He was an orthodox rabbi and a good preacher. After ten years he was appointed rabbi of Hanau and died there in 1900.

His follower was Rabbi Dr. Jonas H. Loeb. Rabbi Loeb was born in Pfungstadt/Germany, he learnt and took his diploma at the Seminar for Rabbis in Berlin, and he took his doctor degree as well. For seven years he was rabbi in Samter and in 1884 came to Rawitsch. This rabbi, too, was an excellent preacher. In his time the foundation stone for the main synagogue in Rawitsch was laid and the synagogue was consecrated by him. In 1893 Dr. Loeb left Rawitsch, having been appointed rabbi of the town of Emden and its vicinity. After his death in a Berlin hospital he was buried in Emden 1911.

For half a year Dr. Moritz Silberberg was rabbi of Rawitsch having come there from Beuthen. Later on he was rabbi in Schrimm and thereafter in Berlin, where he died in 1932.

Some days before Rosh Hashanah a new rabbi came to Rawitsch, — from Wreschen — Dr. John Cohn. Born in Altona, he learnt at the Seminar for Rabbis in Berlin and took his diploma there as well as in the university. He was known as a scholar and wrote several books: In 1915 he edited his book on the Jewish Community in Rawitsch, he edited an auxiliary book for the translation of the prayer book, he translated Seder Kodashim, edited by Itzkowski, and had printed many an essay. Dr. Cohn took much care of

the town accepted some Jews as citizens but only such who were in a position to pay a considerable sum to the magistrate. The names of four Jews are mentioned in 1773. In the end of the eighteenth century when the town came under the Prussian government the Jewish population grew and the community was established. But nothing is reported on rabbis or teachers during this ancient period.

Chapter II.

THE JEWISH POPULATION OF RAWITSCH.

In the end of the eighteenth century the number of the Jews in Rawitsch was just a hundred, but from then on it was increasing and in 1840 reached its highest point of 1780 souls. From 1849 it began to diminish steadily, so that in the end of the nineteenth century there were no more than 850 Jews in Rawitsch. And in the years to come, even when the general population of the town increased, its Jews became less and less. The main reason for that was the wish to give a higher education to the children and to enjoy a more spiritual and social life: and thus many families chose bigger Prussian towns for their living quarters. The endeavours of some organizations to put a stop to this emigration were in vain.

In the end of World War I there were still more than 300 Jews in Rawitsch, but most of them left then. In 1933 only 15 Jews were living in Rawitsch. Of these some left the town before World War II, and the remaining found their death when the Germans conquered the town in 1939. So now, since more than twenty years, there are no more Jews in Rawitsch; the synagogue and the cemetery as well as all other institutions of the community are entirely destroyed.

Chapter III.

THE RABBIS OF THE CONGREGATION.

The first rabbi of the congregation of Rawitsch was Rabbi Mendel Gradenwitz; he died and was buried there in 1792. His follower was Rabbi Salomon, son of the rabbi of Glogau; he died in 1815. Thereafter Rabbi Josuah Baer Herzfeld was rabbi of Rawitsch for many years, even after he became blind. With the dayanim he never was on good terms, so that

PREFACE.

On editing the third book on one of the communities in the province of Posen, Rawitsch, I am going to repeat in short the prefaces on my former books, i.e. on Czarnikau and on Gnesen.

This time, again, I am publishing just part of the material I gathered. Once more I made use of the book of Heppner Herzberg: Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden in den Posener Landen; but I am bringing much more details, especially about the schools, the organizations within the congregation and still more about the families there, a great deal of whom left the town after 1919 and were forced to wander on after 1933. Here I was able to make use of the material which I found in The Jewish Historical General Archives in Jerusalem. Furthermore I obtained information, pictures and pedigrees from the descendants of many families of Rawitsch, some of whom I want to mention here: Toeplitz, Gradenwitz, Loeb, Cohn, Sachs, Rothstein, Baron, Wittenberg. Dr. G. Goldschmidt was very helpful in procuring the address of many a family and furthermore was kind enough to contribute to the expenses of this edition.

Thanks to many appreciating letters and to the reviews on my former books I felt encouraged to gather more material and with G'd's help will go on to do so.

Rawitsch was not an ancient town and in its first time Jews were few there. The town was built round the market place, called "Ring"; fine buildings, like the highschool and the seminary for teachers gave it a goodly aspect. Rawitsch had a central court building, several factories, and two regiments had their fixed quarters in the town.

A book on the Jewish Community of Rawitsch was edited by Dr. J. Cohn, its last rabbi, in 1915.

In the beginning of the twentieth century the Jewish inhabitants of Rawitsch were about a thousand.

Chapter I.

INTRODUCTION.

When the town was founded in the seventeenth century, only a few Jews were there and just on behalf of their business; citizens they could not become. In the course of time

PROVINZ POSEN POLITISCH.

Verlag von Theodor Hofmann in Leipzig.

The map of the province Posen according to the book of Adolf Tromnau: Heimatkunde der Provinz Posen, neunte Auflage, Leipzig und Berlin.